

דמות התימני בספרות העליות הראשונות

על רקע המפגש הביין-עדתי

יפה ברלוביץ

דמותו של היהודי-התימני מופיעה בספרות הארץ-ישראלית החדשה כבר בשלביה המוקדמים ביותר, היינו בתקופת העלייה הראשונה. בשנת תרמ"ג (1883), שנה אחת בלבד לאחר עליית הקבוצות הראשונות ממזרח-אירופה ומתימן, שר נ"ה אימבר את שירו 'התימנים';¹ ובשנת תר"ן מפרסם יהושע ברזילי-איזנשטרט את סיפורו 'בשערי ירושלים' (שהוא הסיפור הפותח את סיפורת העלייה הראשונה),² וכבר בו מצויה סצנה המתכוננת כתופעה של התימני בחיים הארץ-ישראליים. ואכן, על רקע המפגש הביין-עדתי המתחדש בארץ-ישראל מגלה הסופר היהודי-האשכנזי את היהודי המזרחי, ותגובותיו הספרותיות על גילוי זה הולכות ומאכלסות את היצירה המתחברת כאן. אלא שכל הבדק תגובות אלה על עדות-המזרח בכלל ימצא שהן עוסקות לרוב ביהודי-התימני דווקא.

מצע המחקר

יהודי תימן הציתו את דמיונו של היוצר האשכנזי לא רק במסתורין של תולדותיהם (שהרי ביקשו למצוא בהם עקבות של גלות עשרת השבטים),³ אלא בראש וראשונה כיוון שהם היו הראשונים בין עדות-המזרח שהצטרפו במספרים ניכרים אל המושבות החדשות ולקחו חלק פעיל בחיי העבודה והחקלאות. בכך התרכבה העדה התימנית יותר משאר עדות-המזרח אל הציבור האשכנזי החדש בעל האידיאולוגיה הציונית והסוציאליסטית.

1 שיר זה ידוע כאחד השירים הראשונים שחיבר נ"ה אימבר כארבע שנות שהותו בארץ. אימבר (1855-1909) הגיע לארץ ככסליו תרמ"ג. (על תאריך בואו חלוקות הדעות, ראה: ג' יודני, העיתונות העברית בארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 184.)

2 'ברזילי-איזנשטרט, 'בשערי ירושלים', כוורת (בעריכת מ"ל לילינבלום), אודסה תר"ן, עמ' 60-69.

3 עם חשכה הגענו לשער חברון... היהודים שאלו אותנו: מי אתם ומאין תבואו. ענינו: יהודים אנו מתימן הרחוקה באנו. הם לא האמינו לנו. בקשו שנראה להם סימנים... התברר לנו, שמימיהם לא שמעו שיש יהודים בתימן, ואז היינו לפלא בעיניהם ולשיחה בפי כל. הילדים היו באים להסתכל בנו ולראות את היהודים כהי העור מ"בני עשרת השבטים" ש"באו מעבר לסמבטיון" (הפיוור שלי — י"ב), והם מדברים בלשון הקודש בהברה משונה... הרב שלום כסאר, 'ראשית עלייתם של יהודי תימן', בקובץ הראל, בעריכת 'רצהבי, וי' שבטיאל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 238.

מעורבות זו השתקפה, כאמור, בספרות העליות הראשונות,⁴ וכמעט אין סופר או משורר, ובמיוחד בין סופרי העלייה הראשונה – כמו: זאב יעבץ,⁵ יהושע ברזילי-איוזנשטדט,⁶ נחמה פוחצ'בסקי,⁷ משה סמילנסקי⁸ וחמדה בן-יהודה⁹ – שלא חיפש לתת ביטוי לדמות התימני בכתביו. כמה מסופרי העלייה השנייה – כמו: י"א אורלוף-אריאלי¹⁰ ורוד שמעונוביץ¹¹ ניסו להתמודד עם דמות חדשה זו; מאידך גיסא, בעקבות הקונצפציה הספרותית שהיתה מקובלת עליהם רובם ככולם מגלים מעין היסוס, ולעיתים אף הסתייגות, מפיתוח תמאטיקה זו.¹²

הניסיון לעסוק בדמות היהודי-התימני ולהעמיד לו ייצוג בספרות העליות הראשונות מתגלה – כבדיקתנו זו שלהלן – כפרובלמאטי, ועיקר הקושי נעוץ בשלושה גורמים:

(א) השוני שבין הסופר איש המערב ובין גיבורו התימני, איש המזרח, המייצגים שתי מערכות חברתיות נבדלות, בעלות דרכי התנהגות, חשיבה ותרבות שונות, שכל שיתוף-פעולה ביניהן אינו מקרבן זו אל זו כפרק-זמן כה קצר. שוני זה עומד כחיץ בין הסופר ובין גיבורו, ומונע מהכותב להגיע אל הדמות ולהבינה כיאוח. דוגמה בולטת לכך ניכרת, למשל, באי-אבחנתו של הסופר האשכנזי בין שני הטיפוסים הקיימים בקרב העולים מתימן: העולה התימני מן העיר והעולה התימני מן הכפר. הטיפוס הראשון יהיה רוב בקבוצות שהגיעו לארץ בשנות השמונים והתשעים

- 4 הכוונה ביצירותיהם של סופרי העלייה הראשונה וסופרי העלייה השנייה.
- 5 זאב יעבץ (1847-1924) עלה לארץ ב-1887.
- 6 יהושע ברזילי-איוזנשטדט (1855-1918) עלה לארץ ב-1887.
- 7 נחמה פוחצ'בסקי (1869-1934) עלתה לארץ ב-1889.
- 8 משה סמילנסקי (1874-1953) עלה לארץ ב-1890.
- 9 חמדה בן-יהודה (1873-1951) עלתה לארץ ב-1892.
- 10 ל"א אורלוף-אריאלי (1886-1943) עלה לארץ ב-1908.
- 11 רוד שמעונוביץ (1886-1956) עלה לארץ ב-1909.
- 12 קונצפציה זו, שיסודה במאמרו של י"ח ברנר משנת 1911, 'הואגר הארץ-ישראל ואביזרייה', יוצאת חוצץ נגד עמדתם של סופרי העלייה הראשונה, שביקשו לפתח סוג ספרותי לוקאלי בעסקם אך ורק כתוכני המציאות הארץ-ישראלית החדשה והלא-יציבה כל כך, אפילו על חשבון איכות היצירה. י"ח ברנר, המבקש להוקיע גישה 'בלתי אפשרית' זו לדעתו, שבה גורם חיצוני כמו 'מקום' מכתיב את חומרי היצירה, כותב: 'כמה פעמים, כשאני שומע סופר אחד מתברנו אומר לשני: "יצירתך החדשה היא מחיי ארץ-ישראל" מתעוררת איוו הרגשה מלגלת בתוכי: כאילו הכתיבה זהו איוו דבר חיצוני, כביכול, וכותבים "מחיי היהודים בלודו", מחיי בני גליציה, "מחיי הקראים", "מחיי הספרדים", "מחיי ארץ-ישראל", מחיי בני פתח-תקה... ולא דבר פנימי, גילוי החיים הפנימיים והמהות שלהם בתוך יחסי וגונו זמן ידוע וסביבה ידועה' (כל כתיבי, חל-אביב חשכ"א, כרך ב, עמ' 268). מסקנתו של ברנר היא כי אין תקוה לז'אנר הארץ-ישראלי. הוא היושב בארץ-ישראל ומתחבב כבעיה זו כמו שאר סופרי העלייה השנייה, מציע כי יש להמשיך כדרך הכתיבה האינטרוספקטיבית: הדגש יהיה על מצבו של האדם, ותהיה הקרקע לרגליו אשר תהיה. בעקבות דברים אלה של ברנר אפשר למיין את הכתיבה על חיי התימנים בארץ-ישראל ככתיבה ו'אנטיסטית'; אך בעוד זו אינה מרתיעה, כאמור, את סופרי העלייה הראשונה (בהאימנם כי צו הוא להם להביא את כשרות הארץ גם ביצירה הספרותית), מעדיפים רוב סופרי העלייה השנייה להימנע מלכלול תמאטיקה זו ביצירתם.

והתגורר בעיקר בירושלים וביפו, ואלו הטיפוס השני הגיע עם קבוצות־ההמשך, בשנות תרס"ז-תרע"ד, והתיישב במושבות החדשות (ראשון־לציון, רחובות, פתח־תקוה, ואחרי כן גם בחדרה ובזכרון־יעקב). התימני האורבאני, שמוצאו מן הערים במרכז ובדרום תימן (צנעא ועדן) והוא עסק שם על הרוב במסחר ובמלאכה, היה מתוחכם ומפותח יותר מאחיו הכפריים פשוטי ההליכות, ואף הצטיין מהם בידיעת התורה וההלכה. נראה שבשל כך אף התנשא על אחיו הכפריים, בהחשיבו עצמו למיוחס יותר. ואלו התימני הכפרי, שבא מן הכפרים הקטנים במזרח ובצפון תימן ועיקר פרנסתו שם היתה על המרעה והמלאכה,¹³ עלה על אחיו העירוני בכושר גופני רב ובאומץ־לב.¹⁴ בעיני סופרי העליות הראשונות הצטייר היהודי התימני כטיפוס בעל צביון אחד, שמקום ישיבתו כאן או כאן היא מקרית בלבד. האבחנה היחידה ביניהם כספרות האמורה נתלית בציון החיצוני של משלח־היד: בעיר נתייחדו לתימני מלאכות כמו: סבלות, בניין, סתתות וצורפות, ואילו במושבה הוא, על הרוב, פועל חקלאי, ולעיתים גם שומר. מלאכת האשה התימנית היא תמיד אחת — עוזרת־בית, הן בעיר והן במושבה.¹⁵

(ב) קושי נוסף בין הסופר האשכנזי לגיבורו התימני נוצר בשל המטענים האינפורמאטיביים השונים שנשא כל אחד מהם לגבי חברו, עוד לפני שפגשו זה את זה פנים אל פנים. כך שבפגישתם הקונקרטיה, כאשר לא־פעם מתברר כי מטענים אלה לא־מדוייקים, לא־רלבאנטיים ואפילו מעוותים, עשויה ההתפכחות מהם לתרום לאכזבה, לרתיעה ולמערכת של רגשות סותרים. ואכן, המעיין בשירו של נ"ה אימבר הנזכר לעיל, 'התימנים', חש עד כמה גדול הפער בין הציפיות שפיתח המשורר לגבי התימנים, על סמך האינפורמאציה שהוזן בה, ובין נוכחותם כפי שהיא. נראה שאימבר חי את כל אותם סיפורים מופלאים שהילכו על אודות יהודי־ערב כצאצאי עשרת השבטים, החל מרשמי מסעותיו של ר' בנימין מטודלא במאה ה־12¹⁶ ועד דיווחי

13 בעליית יבנאלי (כפי שנקראה עליית תרע"ב-תרע"ד) באו עולים מאזורי חאנן וכיצ'א (מזרח תימן), שגם היו בעלי חנות שונה מהתימני הרגיל. הם היו בני־חיל היוצאים מזויינים ושערות־ראשיהם הארוכות מגודלות פרא (לפי שמואל יבנאלי, מסע לתימן [תרע"א-תרע"ב], תל אביב תשי"ב, עמ' 222-228).

14 ראה: אברהם טביב, 'עליית יהודי תימן', בתוך זכרונות ארץ־ישראל, בעריכת א' יערי, ירושלים תשי"ז, חלק ב, עמ' 864-865.

15 יציאת האשה התימנית בארץ לעבודה היוותה שינוי קיצוני באורח־חיה. שהרי בתימן היא דאגה אך ורק למשק־ביתה ולטיפול בילדיה. העבודה הכפולה בארץ, בבית ובחוץ, לא רק הפכה את עולמה עליה אלא גם הכבירה והקשתה בניהול תקין של חיי־המשפחה. ראה על כך: 'יהודה רצהבי, יהדות תימן, תל־אביב תשי"ח, עמ' 81-82.

16 'ומשם... דרך מדבר ארץ שבא, הגקרא אלימן (תימן): ... במדבריות ושם חונים היהודים בני ריכב אנשי תימא. ובתימא ראש ממשלה שלהם, ושם ר' חנן הנשיא מושל עליהם... ויש להם ערים גדולות ובצורות, ואין עול גויים עליהם, והולכים לשלול שלל ולבזו בז לארץ מרחק על בני ערב שכניהם... וארצם רחבת ידים, ונוחנת עשור מכל אשר להם לתלמידי חכמים, היושבים תמיד בבית המדרש, ולעניי ישראל ולפרושיהם, אבלי ציון ואבלי ירושלים...' — מסעות ר' בנימין מטודילא, הוצאת גרינהוט, פראנקפורט 1904, עמ' 65.

השליחים מארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-19¹⁷, שנסעו לחפש שבטים אלה כדי להסתייע על ידם, בין היתר, מבחינה כלכלית ומדינית ('שמענו כי... הוד מלכות ישראל נגה עליהם... וגדולתם ותוקפם וקדושתם ורב עשרם ומלכותם')¹⁸. לפיכך, כאשר נפגש אימבר פנים-אל-פנים עם העלייה התימנית הדוויה והסתופה בארץ-ישראל, מתפרץ הוא בשיר שלהלן כמילים קשות ומרות כלפיהם:

לא לכם אחי התימנים / לא לכם ציפינו כעיניים נשקפות / שלמה באתם אחי הנאמנים / באתם שים לעוני נוספות?¹⁹

כמו כל רומאנטיקון מערבי בן המאה ה-19 שהאמין בהתעוררות המזרח, הנית גם אימבר, שכתהליך התחייה בארץ-ישראל עשוי היהודי המזרחי להזרים דם רענן ומלא חיות ליהדות האירופאית, על-אחת-כמה-וכמה אותה גלות מזרחית נעלמה ששמרה על עצמאותה וזקיפות קומתה:

... להם נצפה, לעשרת השבטים / פרשים קלים נושאי השלטים / להם ניחלה, לבני הרכבים / ורכבי אחשתרנים בני הרמכים / גבורים חזקים ופניהם להבים / נושאי הצינה כידונים ורמחים / לבני משה, נהר סמבטיון גבולם / הנותנים חיתתם וכבוד בזכולם.

אימבר, הרואה, כידוע, את הגשמת הלאומיות היהודית בארץ-ישראל כסימן של כיבוש צבאי ככיבושם של בני-ישראל את ארץ כנען — אינו משלים עם הצעותיה המאזכרות של המציאות. לפיכך דוחה הוא בצורה בוטה את עלייתה של גלות תימן, שגורלה לא שפר עליה משאר הגלויות ('כמונו תסבלו צרות ותלאות / כמונו רק תוכלו לבכות בדמעות'), ואין הוא מוכן לוותר על האגדה הקסומה על אודות השבט היהודי הגואל ש'בעורקם עוד יזל דם הגבורים / דם אבותינו ראשית גבורינו'. בסיום השיר הוא מחליט לשוב אל משמרתו שבמרומי הר-המורייה, וכצופה של התחייה הלאומית הוא מוסיף להשקיף על הדרך העולה לארץ-ישראל, לקדם את כואם הנכסף:

על משמרתי על פסגת המוריה / הנה זה רבות אקוה עליהם / לראות בכרק קרני שמש היפהפיה / להט וכרק להכי חניתותיהם / עת אראה גם את נפשי תרגעי / לבני הגולה אז אקרא ברקאי.

התפרצותו השירית של אימבר כלפי העלייה התימנית, שיש בה מהאשמת-חינם

17 כיניהם: השליח ר' ברוך ב"ר שמואל תושב צפת (1833), ר' עמרם המערבי (1846), ר' דוד אשכנזי מירושלים (1857), והחוקר-הנוסע יעקב ספיר (1859).

18 אברהם יערי, 'עליית יהודי תימן לארץ-ישראל (כמלאות שישים שנה לעליית תרמ"ב)', בקובץ שבות חימן, בעריכת י' ישעיהו וא' צדוק, תל-אביב תש"ה, עמ' 16.

19 כל שירי נפתלי הרץ אימבר, תל-אביב 1950, עמ' 221-223.

ומדחיית-החינם, מאששת את ההנחה שהועלתה לעיל בדבר העכבות והמכשולים הנפשיים שמנעו מן הסופר חדירה מבינה לנפש של דמות מעדה אחרת.²⁰

(ג) פרובלמאטיקה זו הולכת ומתעצמת עם נסיונו של סופר העליות הראשונות לגבש, מבחינה ספרותית-אסתטית, דמות הנמצאת למעשה במצב נזיל של מעבר. שהרי כמו כל דמות של מהגר, אין התימני עוד הוא עצמו, הואיל ונעקר מהסביבה הטבעית לו, אלא דמות-ביניים שבין הכא להתם, והשתלחה במסגרת החיים החדשה רק מתנה אותה למצב דינאמי של התהוות משתנה. התמודדותו של הסופר עם דמות-מעבר זו (או דמות 'מתנועעת' — בעקבות הטרימינולוגיה של ברנר) ממילא מקשה על אפיונו.²¹

כתוצאה מקשיים אלה, עוצבו בספרות הנדונה דמויות חלקיות, הנקלעות בין גילויי ההתייחסויות האמביבאלנטיות של הסופר. מכאן שהתמונה המתקבלת מתקשרת, בדרך-כלל, כתיאור סובייקטיבי של התרשמות אישית ולא כשחזור בעל זיקה מציאותית-אובייקטיבית, כפי שביקש לבטא סופר העליות הראשונות. יחד עם זאת, יש שהספרות הארץ-ישראלית אינה מסתפקת בכליה האימפרסיוניסטיים ומבקשת לעשות שימוש גם בכלים אנאליטיים-פסיכולוגיסטיים. כאן מתגלה הסופר במלוא קוצר-ידו, שהרי מתיימר הוא לעשות את 'הבלתי-אפשרי' (כדברי ברנר), ולשמש כִּפְּהָה לערכות נפשית אינטימית של דמות שהכרתו עמה היא חיצונית ושטחית. כאשר נעשית הערכות זו, היא נעשית, כמובן, על-פי קני-מידה מערביים; כלומר, הסופר, בצד לו, מיישם את המערך המנטאלי-אמוצינאלי המערבי המוכר לו על הדמות המזרחית, ותופעתה של זו מתקבלת, כדיעבד, כבת-כלאיים וכבלתי-מהימנה.

כדי להימנע מאי-מהימנות זו, יש שהיוצר מעדיף לוותר על התמודדות עם דמות אינדיבידואלית בעלת גילויים ייחודיים משלה ולבנות אותה על-פי תבנית-אופי קולקטיבית, השואבת ממאבחינים אפיוניים לעדה כולה. האחזות חוזרת ונשנית זו באותן תכונות קולקטיביות-טיפוסיות מצמצמת ממילא את קשת האלטרנאטיבות בפיתוח הדמות ובהעשרתה. הגיבור התימני הולך ומידמה מיצירה ליצירה — בעצם אישיותו, בתגובותיו ובפעולו — ולא-פעם אף בהקשריו העלילתיים; כתוצאה מכך, מתייצב הוא כדמות חדי-גונית ונצפית מראש. אף-על-פי-כן מצויים אִי-אלו ביטויים

20 יש לציין שהאכזבה היתה הדדית, אלא שהתימנים לא נתנו לה בתקופה ההיא ביטוי ספרותי. כדיווחים על אותם ימים מצויות הערות מרובות המלמדות על מפח-הנפש הקשה של התימנים כבואם לארץ, אל מציאות שונה ומתנכרת. ראה, למשל, ר' שלום אלשיך, 'עליית יהודי תימן לארץ-ישראל', בקובץ מסעות ארץ ישראל, בעריכת א' יערי, תל-אביב תשי"ז, עמ' 642; בדברי אברהם טביב, זכרונות ארץ-ישראל, בעריכת א' יערי, כ, עמ' 862-863; בדברי ש' יבנאלי, שם, עמ' 898; וכן יוסף שפרינצק, ככתב ובעל-פה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 287-288.

21 כדי להמחיש מצב זה משווה ברנר במאמר הנ"ל את הדמות הספרותית הארץ-ישראלית החדשה עם דמויות ספרותיות הלקוחות מן היצירה היהודית השורשית כמזרח-אירופה (דוגמת מנדלי מוכר ספרים). ברנר מדבר על מגבלותיו של הסופר האשכנזי בבניית דמות-מעבר 'מתנועעת' מבני-עדתו. על אחת כמה וכמה צפויות לו מגבלות בבניית דמות-מעבר 'מתנועעת' מהעדה התימנית הזרה והלא-מוכרת לו. ראה: כל כתבי י"ח ברנר, כ, עמ' 268.

ספרותיים, שביקשו להתנער מדפוסי הדמות השאבלונית המקובלת של התימני ולנסות לטפל בה, על אף הקשיים, בצורה ייחודית.

על יסוד האמור עד כאן, בחרנו להעמיד מחקר זה על שלושה עניינים:

(א) הצגת מבחר תכונות טיפולוגיות דומיננטיות, אשר הסופר האשכנזי מוצא לנכון להשתמש בהן, כל אימת שהוא בא לגבש את דמותו הטיפוסית של התימני. הדיון יעיין בכל תכונה ותכונה, כשהוא מדגימה על דרך של ברור טקסטואלי-אנאליטי, תוך כדי הדגשת קשייו של הסופר האשכנזי, נוכח ההתניות החברתיות-נפשיות הקיימות בעיצוב הדמות הספרותית.

(ב) כתוצאה מעיון זה יוסבר כיצד הקשיים האמורים, העומדים בדרך כתיבתו של הסופר, מביאים ממילא לשינויים בתפקודה הנצפה של דמות התימני במערכיו האסתטיים של הסיפור. ואכן, בדיקה קפדנית בחומר מלמדת שבספרות העליות הראשונות אין דמות התימני ברוב המקרים מצליחה להוות מטרה להתמודדות ספרותית לעצמה, אלא משמשת שוב ושוב כפונקציה של אמצעי-מגוייס בלבד – אמצעי אידיאולוגי, חברתי, או צורני.

(ג) נסיון להתחקות אחר מספר יצירות של סופרי העליות הראשונות, שבהעמדת דמות התימני בהן מתגלה מעין גישוש או חיפוש אחר היבטים אחרים או חדשים. אמנם אלה הן יצירות המתחברות כבר בסוף תקופת העלייה השנייה ולאחריה, אבל דווקא בשנים אלה הולכת ומתגבשת בספרות הארץ-ישראלית, במיוחד בספרות-הבידור ועל הכמה התיאטרלית הקלה, דמות סטריאוטיפית של התימני, שהתכונות הטיפולוגיות, שנביאן להלן כגילויין הראשוני, נעשות לתכונות בלבדיות וקבועות בעיצובה.

ונסיים בשתי הערות נוספות בדבר מצע המחקר:

הערה ראשונה – החיבור מקיף יצירות של סופרים שעלו בתקופת העלייה הראשונה (1882-1904) והשנייה (1905-1918). רוב היצירות שידונו נכתבו בעצם השנים הללו, אולם מצאנו לנכון להדגים גם יצירות שכתבו סופרים אלה בפרק מאוחר יותר בחייהם. שילוב היצירות המאוחרות יחסית בהצג הכללי כא להדגיש את תפיסה האשכנזית-הקונבנציונאלית לגבי התימני אף בהמשך. חמדה בן-יהודה, לדוגמה, מבטאת תפיסה זו גם ביצירותיה משנות הארבעים; ואלו בכתבי משה סמילנסקי משנות השלושים מצויות יצירות, שבעיקרן אין תפיסה זו משתנית, ולצידן יצירות אחרות, שכבר מסתמנת בהן מעין ראשיתה של פתיחות והתקרבות.

הערה שנייה – בחרנו לייצג נושא זה, בראשיתו, באמצעות הספרות של העלייה הראשונה ושל העלייה השנייה, כיוון שנראה לנו כי הקף יצירתי זה עשוי ללמדנו – על דרך העיון ההשוואתי – לא רק על טיב קורותיהם השונים של שני סוגי העלייה מתימן, ודרך קליטתם ומעורבותם בארץ, אלא בעיקר גם על דרך הטיפול בנושא הנדון בספרות. העימות בין תכתיביהן של שתי מגמות-היסוד – הז'אנריסטית מזה

והאינטרוספקטיבית מזה – ניכר כבר בין ספרות העלייה הראשונה לספרות העלייה השנייה, והוא מוסיף להשתקף בעקביות, מאז ועד ימינו, בכל שלבי עיצובה והתפתחותה של הספרות הארץ-ישראלית.²²

מרכיב הסבל בדמות התימני

נבחן עתה מהי דמותו הקולקטיבית-טיפוסית של התימני הארץ-ישראלי המאכלסת את ספרות העליות הראשונות, ומה הן התכונות המצטיירות, שנאחו בהן הסופר האשכנזי כדי לאפיינה כראות-עיניו.

דמות התימני נבנית, על הרוכ, כניגודיות שבין הופעתו החיצונית שכולה מסכנות ועליבות ובין פנימיותו שכולה קורנת טוהר, הגינות וצניעות. האני-המספר בסיפורו של יהושע ברזילי-איזנשטט, 'בשערי ירושלים', פוגש בדרכו על-יד הכותל המערבי בתימני מתפלל, לבוש סחבות ומצומק, הנושא קול יללה נוראה. לרגע נרתע האני-המספר מנוכחותו הדוחה של התימני, אולם הוא מתאושש ומצטרף אליו בככייה ובתפילה. אקט ההצטרפות מתואר כפי האני-המספר בזו הלשון:

במשך הימים... למדתי את דרכי אחינו בני תימן... והנה זאת מצאתי: כי נעלים הם על יתר אחינו בתמימותם ובאמונת רוחם. המה לא ידעו להתעקש ולהתפתל לפי רוח המושל אשר יעלה עליהם. כל מעשיהם יעשו באמת ובתמים על פי הכרה פנימית ומבלי שום ערכוב שמץ מחשבה זרה למשוך עליהם עיני רואים. שמחתם גם תוגתם נובעות ממקור לכם הטהור... מידות טובות רבות נשארו אצלם בטהרה מאשר היו לאבותינו, בשבתם על אדמתם, אדמת הקודש... הבטחי על אחי הערום והיחף, על פניו אשר חמרמרו מבכי, על עורו אשר צפד עליו... ואראה גלי אשפה אשר ברחוב בבאה ולעומתם הטהור והנקיון אשר כסמטא הצרה מתחת לכותל, זכרתי את עם הארץ המשוקע בחלאה וזוהמא ושיויחים נגד טוהרת נפש התימני, הקורא בלב מורתח 'שרופה באש כסותה', ואתמוגג בדמעות בקראי אחריו 'השיבני האר פניך ונושע'!²³

תהליך המעבר מן הרתיעה אל ההצטרפות חוזר בהרבה יצירות בספרות העליות הראשונות. נראה שהאני-המספר האשכנזי, בשל מערכת ערכיו האסתטיים השונה מזו של איש המזרח, נסלד אינסטנקטיבית ממראהו הסגפני והכהה של התימני, מהתנהגותו, ממחורתיו ומדרך-לבושו הזרים לו.²⁴ כתיאורים אלה מסתמנת לא רק נימה

22 ראה ג' שקד: 'האומנם אחרת? על מגמת-יסוד אחת כסיפורת העברית בארץ-ישראל', מעריב, 30.6.1978, עמ' 41-42.

23 'ברזילי-איזנשטט, 'בשערי ירושלים', כוורת, הר"ן, עמ' 65-66.

24 ראה על כך: שושנה בלובשטיין, עלי תימן (מראשית עליית התימנים ארצה). תל-אביב תשי"ג, עמ' 8-7; יוסף שפרינצק, ככתב ובעל-פה, עמ' 279, 282.

של ביקורתיות אלא גם קריצה של גיחוך. אולם כאשר משיל התאור את המחיצות החיצוניות ובא לחשוף את נפשו של הגיבור התימני, משתנית לפתע הנימה והלך-הרוח הביקורתי והגחכני מפנה מקום לגילויים של חיבה, הערכה ואפילו פליאה. תהליך זה בא לידי ביטוי גם בציור 'בשביל מה אנו חיים' מאת חמדה בן-יהודה, שבו מתוארת זקנה ירושלמית בודדה, בשם חממה, אשר ילדיה עזובה כולם ועברו להתגורר ביפו. רק היא מתעקשת להישאר בירושלים מנאמנותה ואהבתה לעיר-הקודש ומנאמנותה ליום השבת, שאי-אפשר לה לחגוג כיאות אלא בירושלים. וכך מתואר רישומה החיצוני הצורם של חממה, בפתיחתו של הסיפור:

אשה זקנה חממה, בפיה רק שן אחת ובעזרתה היא מדברת וגם אוכלת... כל מה שהיא לבושה זהו כפול ומשולש ומרובע: שני חלוקים, שלוש כותנות, ארבע שמלות זו על גבי זו ושלוש מטפחות אחת על גבי השניה. שנים-שלושה זוגות גרביים זה על זה, אבל החורים בהם אינם מכסים אחד את השני.²⁴

דמות זו מצטיירת בכל כיעורה ודחיתתה, אולם בהמשך מפרטת המספרת את הערכותיה של חממה לקראת יום השבת, דרך בלוייה אותו, ונסיונה לבטא את תורת-החיים המקודשת לה. או אז הולך ומתמסמס אותו רושם ראשון מרתיע, עד כי נדמה שהתאור החיצוני אינו משמעותי לעניין עצמו. שהרי דמותה של חממה, למרות חספוסה ועילגותה, הולכת ומתעלה עד שמתגלה בה יופי רוחני-נפשי לא רק כמוסריותה הגבוהה או כחשיבתה המקורית-התימיה, אלא בעיקר כאמונתה המופלאה, אמונה המרוממת את השבת לתכלית האחת והבלבדית של החיים:

'בשביל מה אנו חיים? בשביל יום השבת', אומרת חממה ופניה מאירות מאושר; ירושלים היא לה עיר הקודש בה תשכון השכינה, והשכונה משכנות חשובה בעיניה מכל השכונות. בית-הכנסת הוא קודש הקודשים של חממה, העולם הזה שלה, והעולם הבא מוכן ומזומן בשבילה... ומאמינה חממה, כי באדמת ירושלים אין גוף האדם נאכל על ידי תולעים וביום המפקד הגדול של משיח צדקנו ותחית המתים תהי היא הזריזה ותתיצב חיש בצבא הגדול בין חסידי הדור, כי אז תחבטל עזרת הנשים וכולם יהיו שוים, גברים כנשים, וכולם יזכו כאחד לראות את פני השכינה ולהנות מזיוה. ובינתיים חממה כחזקת צדיקה: אינה מתרגשת ואינה זועמת ואינה דורשת נתחים שמנים ומסתפקת בכל אשר יתנו לה; גם לכסף אין ערך גדול בעיניה, מעט יותר מעט פחות, ובלבד שיעבור השבוע ויגיע יום השבת, הלא 'בשביל זה אנו חיים'.²⁵

חזותה המיוסרת של התימני, על גופו הדל ופניו הצנומים, יש לה השלכות רחבות יותר מאשר עצם הפונקציה של תאורי נוכחות. עד כה דנו בהשלכותיה של הופעה זו לגבי

²⁴ חמדה בן-יהודה, 'בשביל מה אנו חיים', הד ירושלים, ט' שכת ח"ש (גיליון כז), עמ' 2.
25 שם, שם.

התגבשותה של הדמות על דרך אחת מתבניות-היסוד במרכיביו של הסיפור הארץ-ישראלי שנושאו 'התימני' – תבנית ההנגדה שבין 'חזות' ל'נפש'. זאת ועוד, חזותו של התימני מכתובה את בחירת החומרים העלילתיים ודרך פיתוחם. כלומר, עליבות הופעתו מטילה את רישומה על הסופר האשכנזי, במודע או שלא-במודע, כמסכנות אימאננטית; מכאן נטייתו העקבית להוביל את הגיבור התימני לקראת ארועים טראגיים, הבאים כאילו להוכיח, כי בסופו של דבר קיימת איזו השלמה או זהות בין ההופעה החיצונית לבין התנאה המציאותית.

נקיטה ספרותית זו אומרת דרשני. שהרי אפילו סבלו יהודי תימן בארץ בימי העלייה הראשונה והשנייה מקשיי פרנסה, מגורים ופגעי אדם וטבע,²⁶ לא פחות נפתלים ומיוסרים היו חיי המתיישבים במושבות הראשונות, חיי הפועלים ושכירי-היום, וכן הפליטים רדופי הפרעות ממזרח-אירופה. אולם בעוד שהסיפור הארץ-ישראלי יודע להעמיד את האחרונים כגוון של אפשרויות עלילתיות, הרי העמדת הגיבור התימני הולכת ומצטמצמת לכדי סכמה עלילתית אחת – סכמה היודעת לרשום אך ורק את תנודותיו של סבל מתמשך שאין לו פתרון או מוצא.

מהו טיבו של סבל זה המתייזב, לפי ספרות העליות הראשונות, כמאפיין מרכזי של עדה שלמה?

פעמים מופיע הסבל כנתון-יסוד כבר בהתחלת העלילה, כאילו הוא רומז כי מסכנותו של הגיבור התימני אינה רק פועל-יוצא של מקריות לא-מוצלחת, אלא זוהי גורליות טראגית הטבועה בו מראש. מסכנות זו ניכרת, בדרך-כלל, בתחום המשפחתי-אינטימי, שלגביו מגלה התימני יתר-רגישות, באשר קיומו של מוסד המשפחה עומד במרכז מעייניו. כך בסיפור 'לחם ומים'²⁷ אין יהושע ברזילי-איונשטדט מסתפק בהעמדת זוג תימני ירושלמי כחי בעניות מנוולת (שהרי כמעט כל תימני בספרות העליות הראשונות מצטייר כעני מרוד), מתגורר בשכונת פחונים רעועה וצפופה (כמעט כל תימני בספרות האמורה מוצא לו מעין קורת-גג עלובה באוורה, מרתף, לול או מחסן נוטה ליפול), ומתפרנס בקושי מעבודת-כפיים (מצב בו מתחבט כל מפרנס תימני בספרות העליות הראשונות); גיבורי 'לחם ומים', סלים וחממה, הם גם חשוכי-ילדים ואת כל אהבתם ודאגתם הם משפיעים, כתחליף לאהבת בנים, על מספר שתילי-זית הגדלים בחצרם הדלה. שלא כסלים וחממה התכרכה לולו, כסיפורה של חנה לונץ, 'האם והבת'²⁸, בצאצאים משלה, אולם היא מאבדת אותם זה אחרי זה במחלות ובפגעים רבים; וכך היא מוצגת כבר בפתיחת הסיפור כאלמנה קשת-יום, המתענה בכל עבודה בזויה שמזדמנת לה כדי לפרנס את הבת האחת שנותרה לה.

26 ראה, בין היתר: 'רצהבי, יהדות תימן, עמ' 79-82; 'ישעיהו, 'יהודי תימן בארץ ישראל', בקובץ מתימן לציון כעריכת 'ישעיהו, ש' גרידי, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 37-42; ש' בלובשטיין, עלי תימן; 'שפרינצק, ככתב ובעל-פה; וכן זכרונותיהם של הרב שלום כסאר, הרב שלום אלשיך ואברהם טביב, המצויינים לעיל.

27 'ברזילי-איונשטדט, 'לחם ומים', העומר (יפו), כ, תרס"ט (חוברת א), עמ' 80-87.
28 חנה לונץ, 'האם והבת', לוח ארץ-ישראל לשנת ה'תרע"ב, ירושלים תרע"א, עמ' 128-138.

גם רומה, בסיפור בשם זה מאת נחמה פוחצ'בסקי,²⁹ היא אשה אלמנה ובודדה; וטוביה, בסיפור שלה 'פעמיים',³⁰ היא גרושה עזובה. בכך לא מסתיימת הטראגדיה שלהן, ואומללותן מתעצמת כאשר רומה נופלת למשכב מבלי קום, לפי צו בעלה המת הדורש ממנה להצטרף אליו; ואלו טוביה נאלצת לקבל מבעלה גט שני, למרות אהבתם, בעוד הרבנים מערימים עליהם חוקים דראקוניים ובאכזריותם הם מפרידים ביניהם בעל-כורחם.

בן-עזאי התימני, בסיפור בשם זה מאת ל"א אורלוף-אריאלי,³¹ גם הוא קורכן לגורל אכזר המתעלל בו. בן-עזאי שָׁכַל את אשתו, וחמישה ילדים תלויים על צווארו. אמנם נמצאה עמו קרובה צעירה, שהועידה אותה לו אשתו קודם מותה כשבועת קונם, אלא שאותה צעירה נוטשת אותו מאחר שנתפתה לחלוץ אשכנזי.

אל סבלות גורל אלה, המתקבלים כמוקד שְׁכֻרוֹנו של הגיבור התימני, מתוספים סבלות סביבתיים, המתייצבים כפועל-יוצא של ההתנאה הארץ-ישראלית החדשה. הסבל האחד, אותו מדיגיש סופר העליות הראשונות, הוא הלם-המעבר מארץ לארץ, על טְרוֹף המערכות שבו; והסבל האחר הוא יחסו הגס והמשפיל של היהודי-האשכנזי, במיוחד במושבות, אל אחיו התימני.

הלם-המעבר מארץ לארץ מוצא את המחשתו בסיפורה של נחמה פוחצ'בסקי, 'אסונה של אפיה',³² שבו מנסה המספרת לחדור אל עולמה הפנימי של אשה תימנייה במושבה ביהודה. היקלעותה הנואשת וחסרת-האונים של התימנייה בין תפיסת-החיים של הבית הישן לזו של המולדת החדשה רק מחישה את האסון, שאולי כארץ-מוצאה לא היה בא עליה.

אפיה היא אשה צעירה, אשר עד כה נמנע ממנה פרי-כטן. אמנם אהבה והבנה שורות בינה ובין בעלה, אולם היא חיה במתח מתמיד, גובר והולך, פן לפתע ישנה בעלה את טעמו כלפיה ויקח אשה אחרת על פניה. יום אחד היא נשמעת לעצת חברותיה — מפיהם של האשכנזים — לטבול כים כסגולה מודרנית להריון ("הים בונה עקרות", אומרות האשכנזיות: ודאי, חכמות הן ויודעות את סוד הלידה). אפיה, כמו רוב דמויות הנשים התימניות בכתבי נחמה פוחצ'בסקי, אפילו היא ביקורתית כלפי האשה האשכנזייה ואורח-חייה הזר לה, או מרירה לא-פעם על יחסה המתנשא של האשכנזייה, הרי תמיד היא חשה התבטלות נוכח נאורותה. כך טובלת אפיה כים כחודש ימים, ועם הזמן היא מגלה, לשמחתה, שאכן הסגולה הוכיחה את עצמה. אלא שימי-הריונה של אפיה רדופים סיוט ופחדים. כלילות פוקדים אותה חלומות זוועה, ובימים

29 נחמה פוחצ'בסקי, 'רומה', ביהודה החדשה, 'פו תרע"א, עמ' 41-49.

30 שם, עמ' 57-61.

31 ל"א אורלוף-אריאלי, 'בן-עזאי התימני', לאור הנוס — סיפורים, תל-אביב חשי"ד, עמ' 92-124 (פורסם לראשונה בשנת תרפ"ז).

32 נחמה פוחצ'בסקי, 'אסונה של אפיה' — ציור, השלח, מג, תשרי-אדר תרפ"ה (חוברות רנג-רנה), עמ' 227-233.

היא מתמוטטת מחולשה. יום הלידה פוקד אותה כערב שבת. היא מתקשה ללדת והתימניות השכנות אוחזות בכל מיני תחבולות ולחישות כדי 'לאיים על הולד שיצא לאויר העולם'. אפיה, כרוב מכאוביה, מבקשת עזרת מיילדת או רופא-המושבה, אבל בעלה מסרב לקרוא להם בטענו ששבת היום, ואין כאן כל עניין של פיקוח-נפש. כאשר כלו כל הקיצין וכוחה של אפיה כשל, מעזה גבירתה להמרות את פי הבעל ולהזעיק אליה רופא.

לבסוף יולדת אפיה ילד מת ונופלת למשכב למשך חודשים ארוכים. אבל את אשר נראה בא עכשיו: בעלה, המוסיף לחיות בארץ-ישראל על-פי מושגי הבית הישן, מאשים אותה במות הילד, כיוון שנשמעה לאשכנזים וחיללה את השבת. אפיה, שהיתה מוכנה לנקוט כל אמצעי, מסורתי או מודרני, ובלבד שתהיה אם, מוצאת עתה את עצמה נענשת הן על-ידי הגורל והן על-ידי המולדת החדשה שהכשילה את היחסים בינה ובין בעלה; שהרי רק בשל כך הוא דוחה אותה ומאסר לו אשה אחרת. גם הנושא הבא של הסבל, היינו: יחסו הגס והמשפיל של האשכנזי כלפי התימני, מודגש בספרות העליות הראשונות, אם בהערות של אגב-אורחא ואם בפיתוח נרחב יותר. בסיפור 'גילות' לנחמה פוחצ'בסקי³³ קובל הפועל הרווק מוסה על כי נבצר ממנו לאסוף לו כאן מוהר; וכל זאת כיוון שכתמני מטעימים בו מעבידיו האשכנזים את טעם העבדות, לא רק כשכר הנמוך אלא בראש וראשונה כיחס הזלזלני כלפיו:

ואנו העובדים, כלום מצבנו יותר טוב כאן מהחוזרים על הפתחים? לך עבוד להם עבודת פרך בשני בישליקים ליום. . . . ואם יקרה לך, שקשה עליך העבודה, ואתה רוצה לנוח קצת, מיד קולטות אוזניך כינויים יפים: סוס, חמור, פרא-אדם! — מה איכפת להם לאדונים הללו? הריהם יושבים ככני מלכים בפלטיניהם ומתענגים על כל טוב: בשר וכיצים, חלב ויין. ישמן ישראל ויבעט. ואלמלי ידע קודם, שהוא, מוסה הלוי, יהא עבד נמכר לאחיו — לא היה זו מתמנן. . . כי מה לו גיהנום מה לו גן-עדן, אם הוא עבד נמכר לאחיו ואין לו כלום משלו, אין לו כלום, כלום, כלום!³⁴

גם במחזה 'לילה בכרם' מאת דוד שמעונוביץ,³⁵ מעלה התימני את השאלה על מה ולמה מבטלים אותו אחיו היהודים האשכנזים. במיוחד מכוננת השאלה אל הלאומיים, המנפנים השכם והערב בתורתם הרעיונית, שכל כולה מבוססת על הקמת מולדת-מקלט לכל פזורי ישראל באשר הם.³⁶ המחזה מתנהל לרגלי סוכת-שומרים בכרם,

33 ביהודה החדשה, עמ' 50-56.

34 שם, עמ' 53.

35 דוד שמעונוביץ, 'לילה בכרם' (שברי מחזות), השלח, כה, אב תרע"א-טבת תרע"ב, עמ' 7-21, 105-114.

36 שאלה דומה עולה בסיפור הנזכר 'אסונה של אפיה' מאת נ' פוחצ'בסקי. אפיה, הכורחת מבית מעבידה כיוון שמכנים אותה שם כשם 'שפחה', פורצת בככי בשאלה: 'שפחה, שפחה... הוואת היא ארץ ישראל שהלכנו להיגאלה בה?' ראה: השלח, מג, תרפ"ה, עמ' 232.

באחד מלילות הבציר. קורנגולד, סופר מפורסם מחוץ-לארץ, מזדמן עם שומרי הכרם: ירחא, ישראלי וברוכמאן. השומרים, שבחלקם הם סופרים מתחילים, דנים עמו על יצירותיהם ועל עתיד היצירה העברית בארץ. הם גם מציגים לפניו את התימנים, חבריהם לעבודה, כפוטנציאל ליישוב הארץ ולחומר ספרותי. אלא שדרך הצגתם זו מתנהלת ספק בהומור ספק בלגלוג.

קורנגולד: מי הוא 'הסובייקטוס' הזה?

ירחא: תימני.

קורנגולד: מי?

ירחא: מתימן, מימן...³⁷

קורנגולד: אה, מימן! מי הוא? פועל?

ירחא: לא, זהו חברו של ישראלי לשמירה. תלמודי גדול (בצחוק), יכול להיות לרב בפטרבורג שלכם.³⁷

ברוכמאן (בפאתוס): ומאלמנטים כאלה יבנה הישוב! הוי מר קורנגולד! כאב עמוק תופס את הנשמה, לוחץ את הנפש...³⁸

כאן, בסצנה הרביעית, מבטל ברוכמאן את התימני כאלמנט תורם לבניית הארץ, ואלו בסצנה השמינית, הוא מבטלו אף כחומר לכתיבה ספרותית.

ברוכמאן: ... רומאן מחיי הארץ... חה, חה, חה... וחומר? חומר מה יהא עליו? אהא! (הוא מראה בידו על התימני השקוע בתפילתו) הנה חומר. חה, חה, חה... וכי זהו אלימנט מוכשר להזין את נשמת האמן? לא, אחויי. אוי ואבוי לנו, אם זהו אלימנט.³⁹

השימוש כמלה 'אלמנט' כשם-עצם קיבוצי לעדה התימנית הוא מרכזי במחזה זה. הדגשתה של מלה זו כאן מצביעה לא רק על הקונוטאציה המעליכה שהיא נושאת כלפי היהודי התימני, אלא גם חושפת את הגישה המנוכרת של האשכנזי כלפי התימני. שהרי האשכנזי בהגדרתו זו מגלה, שאין התימני בעיניו בכחינת 'ציבור', 'קהילה', או 'עדה' — מלים שמשמעותן מביעה את המרכיב האנושי — אלא בכחינת 'אלמנט', היינו: מרכיב חומרי, שהזיקה אליו היא כאל אמצעי לשימוש בלבד.

השומר התימני ברגישותו ובעדינותו נפגע, כמובן, עמוקות ממלה זו, לא רק כיוון שכדיבור על אודותיו משתמשים במלים זרות שאין הוא יודע את פירושן המדוייק,

37 גם הערכתו של האשכנזי את מלומדותו של התימני מתגלית כאמכיכאלנטית. מצד אחד הוא מעלה על נס את בקיאותו ושקדנותו כחורה ובספרים הקדושים (ראה: בן-עזאי בסיפורו של אורלוף-אריאלי, השב אחרי יום עבודה מפרך כפועל, ופונה לשינון בספר 'המלאך רזיאל'; או ברכיהו בסיפורו של משה סמילנסקי, 'מנחת אהרון', ההולך לעבודתו בפרדס כספרס ולחם בסלו), אבל מאידך הוא מלגלג על דרך החשיבה הקרימיטיבית שלו בענייני היום-יום.

38 ר' שמעונוביץ, 'לילה בכרם', שם, עמ' 17.

39 שם, שם, עמ' 113-114.

אלא גם מפני שהוא קולט, על דרך הטונאליות המצטלצלת מן המלה, את מטענה המבטל והמשפיל.

תימני א': ... אך הנה באים אליו חברים גם-כן ממוסקביה, ותמיד הם מבטלים אותנו, את התימנים. ואם תשאל: מה יש? — אומרים: אין אנו אלמנט. אינך יודע: מה זה אלמנט?

תימני ב': הייתי פעם על פנטסי שערכו בכרם, ודרש שם בחור אחד, שבא מירושלים ושינן ככל רגע: אלמנט, אלמנט... אך מה זה — איני יודע.⁴⁰

יש להעיר שגם שמעונוביץ עצמו, שבא להתריע במחזהו גם על הקיטוב הערתי, הרי כמחבר הוא נכשל ביחס זלזלני דומה לגיבוריו. יחס זה ניכר בציון שמות המשתתפים. בעוד הוא מציג את הגיבורים האשכנזים בשמותיהם הפרטיים, הרי את הגיבורים התימנים הוא מכנה בתארים סתמיים כ'תימני א' / 'תימני ב' (רק באמצעות הדיאלוג ביניהם אנו למדים, כי שמותיהם יעקב ופנחס). ללמדך כי שמעונוביץ משלב במחזהו את דמות התימני לא משום העניין שבהעמדת אישיות אינדיבידואלית ספציפית, אלא משום הפונקציה הדקוראטיבית מזה והאידיאית מזה, שדמות צבעונית זו עשויה לתרום למחזה. כך שגם בעיני שמעונוביץ אין דמויות אלה יותר מאשר תופעה תימנית קולקטיבית, אף כי חלקן במחזה אינו נופל מחלקן של דמויות אחרות שזכו לשמות פרטיים.

התמונה המוזעזעת והאירונית ביותר ביחסי אשכנזים-תימנים מוצאת את ביטויה בסיפור 'בן עזאי התימני'⁴¹ מאת ל"א אורלוף-אריאלי, שבו מדהדים ארועים אותנטיים מחיי המושבות, שבהן היו התימנים קורבנות לכל רדיפה והתעללות.⁴² כמוקד ארועים אלה מתפתחת פרשה ארוכה ומיוסרת של בן-עזאי התימני, שבה הוא נופל קורבן לא רק ליצריה משולחית-הרסן של החברה המושבתית הקרתנית, אלא גם לאטימותם הדוגמאטית של חוגי הפועלים הליבראליים.⁴³

40 שם, שם, עמ' 18-19.

41 ל"א אורלוף-אריאלי, לאור הונוס, עמ' 92-124.

42 ... מעשה ב'קולוניסט' אחד שמצא אשה תימניה מקוששת זרדים יבשים בין האקליפטוסים שלו. מיד נחמלא חימה וסטר על לחיה, עקר מעל ראשה את צעיפה הטלוא ומרט את שערה ולא נתקררה דעתו עד שהסיר מעל צוארה את הקמיע הנתון בתוך תיק-שפורפרת של כסף וגירש אותה מעל פניו. כשכא בעלה של האשה והתחנן להשיב את הקמיע, שכן כתוב הוא כעצם ידו של מחבר הספר "מאור עיניים" וסגולה הוא לבנים זכרים צדיקים ויראי ה', איים ה"קולוניסט" לשרוף אותו כאש, אם לא ישלמו לו פיצוי נזקים חמש לירות תמורת העצים הגנובים. חמש לירות היו השכר החודשי של התימני והוא שילם את הסכום הזה לאיכר לשיעורים — כמשך עשרה חדשים (ל"א אורלוף-אריאלי, שם, עמ' 93).

43 על כך גם מחלונן י' שפרינצק במאמרו 'בין התימנים כראשון-לציון' (1912), והוא כותב: 'מידת האמת מחייבת להעיר שכנוגע להתעניינות בצרכיהם ועולמם הפנימי של התימנים, אין קבוצת הפועלים של ראשון-לציון עולה כהרכה על אנשי ראשון האחרים. לכאורה צריכים היו הפועלים להיות, מבחינת השקפתם הלאומית-חברתית, הקרובים ביותר לאנשים חדשים אלה, כי הדאגה להתאזרחות התימנים ולהרמת מצבם אינה פחותה בערכה מהמלחמה לייסוד מושבה של פועלים

בחכרה המושבתית חש בן-עזאי את נחת-זרועה של גזענות עדתית, פשוטה כמשמעה. האיכרים מחפשים כל הזדמנות כדי לרדת לחייו, אך ורק כיוון ש'איננו יהודי כמו כל היהודים',⁴⁴ היינו: אינו נוהג כמותם. כל דבר שבו הוא שונה מהם: הופעתו, דרך-דיבורו, ואפילו פיאתו — מעורר את שנאת-החנים שלהם כלפיו. למרות שאט-נפשם ממנו הם מעסיקים אותו כשָׁרְת בבית-הכנסת, כי לא נמצא אשכנזי שירצה למלא תפקיד נחות זה; אבל אין הם מתירים לו להשתתף עמם בתפילה, לא כיום-חול ולא בשבת. רק ב'שבת תוכחה', כאשר כולם משתמטים מעלייה לתורה בפרשת הקללות, הם מזמינים את בן-עזאי לעלות לתורה, כשעיר לעזאזל: 'האשכנזים הרשעים האלה בחרו דווקא בו, בבן-עזאי המסכן, האב לחמישה יתומים קטנים, סופים ודוויים, להפיל את קללות התוכחה על ראשו'.⁴⁵

גם קבוצת הפועלים במקום, הדוגלת בסוציאליזם ובצדק חברתי, מכאיבה לא פחות לבן-עזאי, אם כי אינה עושה זאת כמזיד. החלוצים, כציבור חילוני מתקדם, רואים באירוסיו של בן-עזאי לקרובתו הצעירה, שגם בן-שוהם חברים רוצה בה, ניצול ודיכוי. עם זאת אין הם מוכנים לגלות כל סובלנות כלפי דעותיו שלו. קבוצת פועלים זו לא די שאינה מבינה עד כמה היא פוגעת ברגשותיו של בן-עזאי כאדם דתי (כאשר היא משחררת אותו, בעל-כורחו, מהשבעה אשר נשבע בתורה ובתפילין ובספר הזוהר הקדוש, לאשתו הגוססת), היא גם אינה יוצאת לקראתו בעזרה או בפיצוי, לאחר שלקחה ממנו את כל סעדו, את הצעירה אשר היתה כאם לילדיו.

מרכיב האופטימיות

עם כל הצער והפגיעות בחיי היהודי-התימני בארץ-ישראל, מציגה אותו תמיד ספרות העליות הראשונות כדמות אופטימית, אשר גם במצבי שברון ונפל, לעולם אינה מרפה מבטחוונה, אינה נתפסת ליאוש ואינה מתמוטטת. אולי היא מאבדת את עשתונוחיה לרגע, אבל מיד מתנערת ומוצאת תמיד פתרון של ניחום ועידוד להחזיק מעמד ולהמשיך הלאה. התנערות זו נפעלת, לפי ספרות העליות הראשונות, על-ידי שני מניעים: המניע האחד מקורו בהכרתו הדתית העמוקה של התימני, השם את כל יהבו באל ומאמין כי בסופו של דבר יראה האל בצרתו, וברחמיו יהפוך כל קללה לברכה; והמניע השני נובע מחוינותו השופעת של התימני, הבאה לידי ביטוי באהבה בלתי-נדלית לחיים, לעולם, ולכל יצור בו — על גילוייו המכוערים והיפים גם יחד. כתוצאה מכך, רוב היצירות בתקופה הנרונה מחיי התימנים בארץ מציעות מבנה של סיום דומה. גם עלילה המתמקדת בחיי הסבל של היהודי התימני, הרי היא מחפשת

צעירים ליד ראשון-לציון. אולם עד העת האחרונה, כנראה, לא הכירו זאת חברינו במקום (מתוך:

כתב ובעל-פה, עמ' 282).

44 ל"א אורלוף-אריאלי, עמ' 100.

45 שם, עמ' 95.

תמיד אחר הסיום המפייס, האופטימי. נראה שתכונה זו של אופטימיות, המתאפיינת כטיפוסית לדיוקן הקולקטיבי של היהודי התימני, מצליחה בכל זאת לתגבר את חייליה. כך שאם לאורך כל הסיפור היא נדחית כבזרימה תת-עלילתית, על-ידי ההתנאה התוכנית העגומה, בסופו של הסיפור היא פורצת על פני השטח ומביאה עמה את ההשלמה ואת התקווה לבאות. בסימן של תהליך זה עומדים רוב סיפוריה של נחמה פוחצ'בסקי.

ב'אחרי שמחה'⁴⁶ — השב וחזור על המוטיב המעסיק לא אחת את נחמה פוחצ'בסקי ביצירתה: מוטיב האשה שסר חינה בעלה והוא נושא אשה אחרת על פניה — נפרש סיפור חייה הנוגים של עדיה, האשה העקרה, עד אשר נודעת לה שמועה מרה זו. נראה שברוב צערה היא עשויה לבצע כל פעולה: היא משליכה ככעס את הקדרות שבמטבח, מכה ראשה בקיר ונשבעת לחנוק את צרתה. סצנה זו מהווה את שיאו של הסיפור ואת סופו, אבל לא את חתימתו. כפי שמורה הכותרת 'אחרי שמחה' — מטה העלילה את כל כובד-משקלה דווקא אל הסיום החותם, המתארע אחרי השמחה כביכול, אחרי חתונת הבעל עם האשה השנייה. סיום-חותם זה מכיל שתי שורות בלבד, אבל הוא הוא המטעים לסיפור כולו את הפואנטה שלו — את מסר הניחומים והעידוד. כי בעוד הסיום הראשון, הדראמטי, מזדעק במלוא המחאה הנשית נגד גורל ואדם, הרי הסיום השני, החותם, מפתיע בדממתו. כאן שוב חוזרת עדיה אל עצמה ואל טבעה הנעים והנוח, לא זו בלבד שהיא משלימה עם מצבה החדש אלא אפילו מוצאת בו הֶבטים מעודדים: 'ואחרי חתונת סלים עם סעידה, שוב עמלה עדיה לסדר במרתף ולשפשף קדרותיה ומקצת נחמה בליבה: סלים מצא לילדה חדר לחוד וישב שם תשעה ימים, ותשעה ימים האחרים עמה כאן, במעונם, ישב כמקדם!'⁴⁷

הסיום המתרונון בסיפור 'ג'לות'⁴⁸ — אף הוא מאת נחמה פוחצ'בסקי — מפתיע לא פחות, שהרי הקורא אינו יכול שלא לנוד לתהפוכות חייו המעונים של מוסה הלוי בארץ-ישראל. מוסה ידע ימים טובים בתימן, התפרנס בכבוד וקשר קשרי-אהבה עדינים עם בת-דודו אפיה היפה, ואלו בארץ הוא מעביר את חייו בין שבט-הנוגש של מעבירו קמוץ-היד ובין פינתו המזוהמת כאורוה, שבה מתרוצצים העכברים. הנורא מכל הוא שמוסה אינו רואה כל סיכוי להחליץ ממצב מושפל זה, לשאת אשה ולהקים לו משפחה ובית.

הסיפור, המקיף זמן של שעות מספר בין חצות לשחר, מציג את מוסה כליל של שברון נפשי שבו משיא דודו את אפיה אהובתו לצדוק. בשעות אלה מצטייר מוסה כאדם שכל עולמו חרב עליו. הוא בורח כמטורף מחגיגת החתונה, אינו פוסק מלעווק ולבכות, ושופך את כל מררתו על ארץ-ישראל המקוללת, אשר בשכילו היא כבחינת

46 ביהודה החדשה, עמ' 69-74.

47 שם, עמ' 74.

48 ג' פוחצ'בסקי, 'ג'לות', ביהודה החדשה, עמ' 50-56.

גלות, על העבודה השנואה שהיא בחזקת עבודת־פרך כפי שידעו אבותינו במצרים, ועל החתך שגנב את לב אהובתו במחיר עשרה נאפוליונים זהב. באותן שעות מחליט מוסה לעזוב את הארץ ולנדוד כאשר יובילוהו רגליו. אלא שעם עלות השחר, כאשר 'פרח עוף על האילן' ו'קרני שמש רכות ולטיפות הצליפו על עיניו', מתרככת לאט לאט המרידות, נרגע הלב, ויחד עם 'ברכת המזון' הוא מתפייס עם הכל ואף מוסיף ומברך על העולם היפה שמשכיב. ההדרגתיות של הפיוס־מחדש הולכת ונמשכת גם בדרכו אל העבודה, במעדר על השכס ובפסיעות מזוזות. נדמה כי נשכחו כל שעות־הליל המיוסרות, ומוסה מהרהר בצלילות ובפיכחון כפתרונות אפשריים לקשייו. את יום־העבודה בפרדס הוא מתחיל בקול ניגון, שכולו שמחה ויצירה, ונראה שכבר עיבד במוחו את כל פרטי שקומו לעתיד.

ההתפתחות הקוטבית במהלכי נפשו של מוסה מתייחדת בכך, שאין היא מתחוללת כתוצאה מהשג בלתי־נצפה, שכל כך הוא משתוקק לו, אלא דווקא מהתרחשות באנאלית יום־יומית של זריחת־שמש וציוץ ציפור. ואכן, התארעות זו מדגישה ביתר־שאת את אהבת־החיים הטבעה בנפשו של היהודי התימני, אשר די לו במראות נעימים ומסבירי־פנים כדי להשתחרר ממועקותיו ולשוב אל מזגו העליו והאופטימי.

יש להוסיף, כי תכונתו זו של התימני באה לידי הדגשת־יתר בכתבים הנדונים של סופרי העלייה הראשונה. שהרי סופרי העלייה השנייה, חרף זיקתם הרומאנטית לחזון הציוני, אינם יכולים להתעלם מהתגשמותו המכזיבה במציאות הארץ־ישראלית, והם פונים לחשוף את גילוייו הריאליסטיים ללא כחל ושרק. לא כן סופרי העלייה הראשונה. נראה מיצירתם שהם עדיין מהססים להתמודד עם הַבְּטִייה הפרובלמטיים של הווה זו. לפיכך הם כוררים את חומריהם הסיפוריים כשהם מנפים אותם מכל התפתחות לא־רצויה, בהעדיפם להאיר אך ורק את צדדיה החיוביים.⁴⁹ גישה זו באה

49 כעניין זה מעיר ראובן ולנרוד כפתיחה לספרו (באנגלית): 'הספרות הארץ־ישראלית של תקופת החלוציות הראשונה בסוף המאה התשע־עשרה... מוסכת לזאגה של כיבוש סביבה... עבודת ההתיישבות מצטיירת כהרפתקה הרואית של צעירים. אבל הסופרים אינם מציגים את הקשיים היום־יומיים... עובדה זו אינה יכולה שלא להתמיה את הקורא. אנשים חסרי־ניסיון, סטודנטים ובני־תשחורת שהיו מוגנים ושמורים, נחשפו לארץ צחיחה; הם נתונים לכל סבל, לעבודה מפרכת, למחלות מקומיות, סכין המרצח המאיים מאחורי גבם, ואף־על־פי־כן מעט מאוד מכל זה משתקף בסיפורים של אותה תקופה. נהפוך הוא. הכל זוהר בהיר ויפה. מכל מקום אין לפרש זאת כהתחמקות מודעת או זיוף. יש לייחס זאת יותר למעופו של הדמיון הצעיר, הנס מכל קשר עם קשיי היום' (Reuben Wallenrod, *The Literature of Modern Israel*, New York & London 1956, p. 9). לפי ולנרוד, כל אותה מנעות מלכת ביטוי למציאות הקיימת בספרות העלייה הראשונה אינה נובעת מתוך מגמה מכוונת של זיופה או התחמקות ממנה. אלא מתוך הזדקקות נפשית — הן של הסופר והן של קוראיו — להגנה עצמית מפני המכשולים, האסונות והאכזבות הנערמים על דרכו של החזון. המספר הארץ־ישראלי, איש העלייה הראשונה, מסרב להודות, בטווח של זמן כה קצר, בפער המתגלה בין משאח החזון ובין התפרטותו הקטנונית והאפורה בחיי היום־יום. שהרי מספר זה משתוקק לחוות, ולו רק את 'ירח־הדבש של ההתיישבות' (שם, עמ' 9). כמעמד חגיגי זוהר. לפיכך, כשאין הדבר מסתייע, הוא מעדיף לספר על הארץ לא כפי שהיא מתגלה לפניו כתמונתה המקיפה הקונקרטית, אלא כהבזקים חלקיים המוצאים את השלמתם באמצעות דמיונו הכמה, המתרפק.

לידי כיטוי גם בהעמדת דמותו של היהודי התימני. אמנם כסופר אשכנזי מתקשה איש העלייה הראשונה להתנער מן הדימוי הטבוע בקרב עדתו — דמות התימני כבעל-יסורים — אבל עם זאת הוא מגלה את מזגו האופטימי, והוא מעצימו ומאדירו כמשקל-נגד למטעני סבלו. מכאן שהלך-הרוח האופטימי ביצירתו של סופר העלייה הראשונה מתייצב לא רק כגורם מעצב בגיבוש הדמות, כאמור, אלא גם כקו-מנחה בהשלמת התכנים העלילתיים. ואכן, אם בסיפורי פוחצ'בסקי מצאנו הלך-רוח זה כמוביל אל עבר מבנה של סיום פייסני, הרי בסיפורים מאת חמדה בן-יהודה ומאת יהושע ברזילי-איונשטדט הוא מופיע כסיום נכסף, כשהוא מרחיק-לכת אל עבר הערכות אידיאלית-אידיאלית הגובלת, לא מעט, באווירה של אגדה.

כך בסיפור 'לולו' מאת חמדה בן-יהודה,⁵⁰ בפרק האחרון שלו הנקרא 'חיים חדשים', מתארת המחברת את התאקלמותה המהירה והמוצלחת של לולו, התימנייה האומללה מירושלים, במושבה. שלא כמו איכרי המושבות קשי-הלב ברוב הסיפורים של סופרי העלייה השנייה, הרי איכרי המושבות בסיפור 'לולו' הם 'אנשים טובים ורחמנים', 'אכירי לב', הנוהגים עם כל אדם בידירות וכדרך-ארץ.⁵¹ כל אותה יצירות עדתית אפלה, שהזינה את סיפורו של ל"א אורלוף-אריאלי ואת מחזהו של דוד שמעונוביץ — היתה כאן כלא היתה. האיכר היהודי במושבות מתעלה על דרך המודל האידיאלי של 'היהודי החדש',⁵² כפי שנצפה בחלום-הדורות וגובש כחשיבה האידיאולוגית-חזונית של 'חבת ציון'. זהו איש-אדמה יהודי, המחדש במסגרת החברה המופתית הנוצרת בארץ החדשה-ישנה את ערכיה המוסריים-רוחניים של התרבות היהודית לדורותיה, בהשתלבה בתרבות האוניברסאלית המתקדמת בת-הזמן. לפיכך, כאשר מופיעה במושבה לולו הנרדפת, אשר בשבע-עשרה שנות חייה כבר ספגה את טעם המרורים של נישואין אכזריים ואובדן ילד, הם מקרבים אותה אליהם, מלמדים אותה עברית ומספקים לה עבודה ובית. במשך שלוש שנים מצליחה לולו לשקם את חייה מחדש במושבה ואף נישאת לפועל אשכנזי.

חתונתה של לולו מתוארת בדרך הנוסח העממי של האגדה המצויה. בסצנה רגשנית זו יש לא רק מן ההשתוקקות הרומאנטית של שמחת הזיווג הצעיר אלא גם מן ההשתוקקות האידיאולוגית-לאומית של הגשמת מיוזג-הגלויות.

חתונתה חוגגה בהמון רב של כל האיכרים והפועלים כמנהג המושבה, בזמרה

50 חמדה בן-יהודה, 'לולו' (הסיפור התפרסם לראשונה ב-1902), סל הענבים, בעריכת ג' ירדני, ירושלים 1967, עמ' 168-175.

51 גישה זו משותפת גם לזאב יעבץ וליהושע ברזילי-איונשטדט. לא כן אצל נחמה פוחצ'בסקי ומשה סמילנסקי — סופרי העלייה הראשונה. שהרי אצלם מופיעות דמויות איכרים משני הסוגים: הטיפוס הגס והמתעלל (כמו בספרות העלייה השנייה), אבל בצידו גם האיכר נעים-ההליכות, שכולו שופע אהבת-הבריות.

52 על 'היהודי החדש' בספרות הארץ-ישראלית החדשה, ראה: י' קלוזנר, 'האומה העתיקה בהתחדשותה' (במקום מבוא), מבחר הסיפור הארצישראלי, בעריכת ר' פטאי וצ' וולמוט, ירושלים 1953, עמ' 9-16.

ונגינה, בשירים וריקודים. סעדיה ורומיה⁵³ לא האמינו למראה עיניהם... עברו עוד שלוש שנים לפנינה⁵⁴ נהיתה אם לשני ילדים: בת בצירה (כי נולדה בימי הכציר) היפהפיה, ובן עובד... ומאז חשבה את עצמה להאשה היותר מאושרת כתכל כולה; כל עיתות הפנאי קראה סיפורים בעברית,⁵⁵ ועולמות גדולים וחדשים נגלו לעיניה מכל ספר וספר. מאותם ספרים הבינה גם אז, כי חייה כעת חיים חדשים.⁵⁶

מעמד מרגש ולא-ריאלי בדומה לנוסח זה מסתמן גם בסיפור 'לחם ומים'⁵⁷ מאת יהושע ברזיליאונשטט. אמנם המעמד מתארע כחצר צחיחה ודלה בשכונת-פחים ירושלמית, ויושביה — הסועדים את ארוחתם הלילית — הם סלים הסבל, חממה אשתו ושתי-הזיתים — אשר ככנים הם להם⁵⁸ — אלא שהתעלותה של התחושה האידילית השוררת במקום, השזורה בנימי אהבה ומסירות של אדם ועץ גם יחד, מפקיעה את המעמד מהקשריו המציאותיים לכדי תופעה קסומה. גם האָרוע הניסי הפוקד את סלים, אותו יום בין-הערביים, מעצים את ממדיו האגדתיים של הסיפור. סלים, ככל אחיו התימנים, הוא איש-עבודה צנוע המסתפק במועט שהוא מרוויח בזיעת-אפיו, אבל באותו קיץ השתלטה בצורת קשה ומימי הבארות בירושלים חרבו, וגם הפרנסה נידלדלה מן העיר. מן הבוקר עד הערב היה סלים משוטט בחוצות העיר ולא מצא עבודה, אבל הוא דחה, בגאוותו, כל נדבת-חנם שהוצעה לו. סלים הוסיף להסתובב כשהרעב והצמא מציקים לו, ויותר מכל הציקה לו המחשבה שאין בידו מים להשקות את שתליו הרכים, אשר בחום זה היו עלולים לנבול. בסוף הסיפור, כמו בכל מעשייה עממית, מופיעה לפתע הדמות הגואלת, הבוחרת דווקא בסלים, מכל הסבלים בתחנת-הרכבת, כדי לשאת את משאותיה, והיא אף מכפילה ומשלשת לו את שכרו. כך שבארוחה הנערכת אחרי-כן כחצר, גם אם הלחם הוא דל והמים כמשורה וסלים וחממה נשארים אחרי הכל בגלמודותם, יש משום תחושת ההארמוניה השמימית של סעודת-הצדיקים בגן-עדנים:

יושבים להם איש ואשתו כחצר, זה אצל זה, מפה קטנה פרושה לפנייהם על המחצלת ושניהם אוכלים לחם ושותים מים, לחם ממש כדי שביעה ומים כדי

53 הנרי לולו.

54 שמה העברי של לולו.

55 הדגשתה של חמדה בן-יהודה את קִשְׁגִּיה של לולו בשפה העברית היא, כמוכן, המסר הלאומי שהיא מבקשת להחדיר בכל סיפוריה, כחלמידתו ושותפתו-לחיים של מחדש השפה העברית — אליעזר בן-יהודה.

56 חמדה בן-יהודה, שם, עמ' 175.

57 'ברזיליאונשטט, 'לחם ומים', העומר, ב (חוברת א), עמ' 80-87.

58 המעמד משתחזר בעקבות התמונה האידילית-אידיאלית 'בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך' (תהלים קכח:ג); אלא שכאן פועלת המטאפורה בכיוון ההפוך, היינו: לא הבנים הם דמויי זיתים, אלא הזיתים הם דמויי בנים.

רוויה! עוד גמיאה ועוד גמיאה... ולא עוד אלא חממה זו פזרנית היא ביותר, לוקחת היא לה מים בשתיקה ויוצקת לה בשתיקה על שרשי השתילים!... שותק הוא סלים וחושב: לא! לא פזרנית היא, אלא רחמנית היא... ישתו, ישתו החינוקות וישיבו נפשם. וגם סלים מתמלא רחמים ושמחת הנפש. ומה הוא עושה? טובל הוא את כל ידו בצפחת מים ומזלף. מזלף הוא מים על גבי העלים שלהם. אחת אחת ואחת. למעלה ולמטה כמצליף. — מזלף הוא ושוחק בחשאי לפזרנות זו שלו, מזלף וכל קרביו שוחקים בקרבו מחמת אהבה ותאוה רבה... והרי גשם. גשם נדבות הוא מרעיף על ראש שתליו. רביעה ראשונה, רביעה שנייה, וגם רביעה שלישית הוא נותן להם בלילה אחד... 'פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון!'⁵⁹

ספרות העלייה הראשונה, בחיפושיה אחר חומרים מן החיים בארץ שהם בעלי פוטנציאל חיובי, מעלה הבט מתרונון נוסף בדמותו של התימני — ההבט ההומוריסטי. אמנם רק ספרות-ההמשך מרבה לעשות שימוש בהבט זה, במיוחד במסגרת הבמה הקלה; אבל כבר בספרות העלייה הראשונה מתגלה התימני לא רק כדמות אופטימית המתעוררת לעצמה אלא גם כדמות המשרה חיוך ומצב-רוח עליז בעצם נוכחותה. דמות זו מגולמת בשני טיפוסים: הטיפוס השנון, שפעוליו עומדים כסימן השוככות וההומור — כמו סעדיה המשרת במחזה הפורימי 'הבחלן'⁶⁰ מאת יהושע ברזילי-איזנשטדט; והטיפוס התם, אשר התנהגותו משעשעת באי-התאמתה אל הנורמות המקובלות — כמו יצחק, תלמיד מקוה-ישראל, בסיפורים 'חרבות לאתים'⁶¹ ו'דרך שלשת ימים'⁶² מאת זאב יעבץ.

במחזה 'הבחלן' מצטייר סעדיה הצעיר, עוזרו של הסופר ידידיה איש-ירושלים, כגלגולו הארץ-ישראלי של ארלקינו; וכמו המשרת הממולח מן הקומדיה דל-ארטה מצטיין גם המשרת התימני במעשי-קונדס. סעדיה ידו בכל ויד כל בו, ועם זאת אינו מחבל כמזיד. הוא ביקורתי ביחסו לאדוניו ומכיר בחולשותיו, ורק משטה הוא בו לעיתים, וגם זאת — תמיד ברוח טובה.

ידידיה (יושב וכותב, משליך פתאום העט מדבר לעצמו): אפילו עט איננו יכול להכין⁶³ (מצלצל).

סעדיה (בא וקיתון מים בידו): אדוני מצוה? הרי הקיתון, המים קרים מאוד. ידידיה (ככעס): תמיד מים ומים. עט אני אומר לך, עט טוב תן. סעדיה: הלא כבר נתתי עט.

59 י' ברזילי-איזנשטדט, שם, עמ' 86-87.

60 י' ברזילי-איזנשטדט, 'הבחלן' — מחזה צחוק בשלוש מערכות, ירושלים אתתל"ט (1909).

61 זאב יעבץ, 'חרבות לאתים' (התפרסם לראשונה ב'תרנ"ג), סל הענכים, בעריכת ג' ירדני, ירושלים 1967, עמ' 56-104.

62 זאב יעבץ, 'דרך שלשת ימים', המזרח, בעריכת ז' יעבץ (קראקא) תרס"ג (חוברת א), עמ' 51-63. 63 דברים אלה מכונים לסעדיה.

ידידיה (משליך העט לסעדיה): אדרבה נסה נא לכתוב (סעדיה מרים העט. יושב על מקומו של ידידיה ומתחיל לכתוב).

ידידיה: משוגע. לא די לך שהתגנבת הנה בעת שהייתי במושבות וטנפת לי כל הכתבים, לא די לך שאתה מתגנב תמיד לאחרי ועושה לי עקודים נקודים וברודים על כל כתבי, עוד נועזת לעשות זאת כפני!
סעדיה: והלא אדוני ציוה לי לכתוב!

ידידיה: פרא אדם! בחלה נפשי בחכמותיך. עט תן לי (סעדיה בתמימות מעושה מוציא מחיקו עט ונותן לו. ידידיה טובל העט, רוצה לכתוב אך משיכה בכעס לסעדיה). עט, עט תן לי, עט טוב, שאוכל לכתוב כו, לכתוב דבר יפה, ואתה נותן לי עט כזה.

סעדיה: כחייתי ארון, בקשתי בעד ארון עט כזה, עט הנחוץ באמת לאדוני, אבל לא מצאתי.

ידידיה: לעזאזל, לעזאזל.

סעדיה: לכדי, או יחד עם העט?⁶⁴

עם זאת מקפיד סעדיה לעשות את עבודתו נאמנה והוא עוזר מסור ומועיל לאדוניו. כך מסתבר גם מיחסה של המשפחה אליו; היא משתפת אותו⁶⁵ במכצע קליני-פורימי, שתכליתו להביא ארוכה למחלה המסתורית והתמוהה שנוגע בה הסופר — מחלת הבחלנות.⁶⁶ תושייתו ההומוריסטית של סעדיה עומדת לו גם כאן, כמובן, והוא תורם לא-מעט להצלחת הריפוי ולהעצמת הביטוי הקומי כאחת.

פעילותו הברדנית של סעדיה מושגת באמצעות שתי דרכים פארסיות מובהקות: דרך ההעוויה הגופנית ודרך ההיתול הלשוני. כמו בכל פארסה המבקשת להגביר את האפקט הקומי הרצוי לה על-ידי הגזמה של קול ותנועה, משעשע סעדיה בהגזמת הברתו המזרחית-התימנית ובהדגשת זריזותו הגופנית. אין הוא עומד על מקומו לעולם, אלא מתנועע חטופות, רץ, מנתר ומקפץ, ותמיד הוא מצוי בעמדת-ההגנה מפני אדוניו הבחלן-הנָעֵף, העלול בכל רגע להשליך עליו מכל הבא לידו.

אשר להיתול הלשוני, מטבל סעדיה את שפתו בחידודים, בלשון-נופל-על-לשון וכמשפטי-עגה טיפוסיים מן העברית-התימנית המיוחדת ליוצאי תימן.⁶⁷

64 י' ברזילי-אינשטרט, שם, עמ' 19-20.

65 'אין דבר, יהיה פה (סעדיה — י"ב). יכול הוא לשמוע הכל. אוהב הוא את ידידיה, ורואה אני כי הוא יהיה דרוש לנו', עמ' 12.

66 הבחלנות, לפי מחזה זה, היא מחלת-נפש מסוג הדפרסיה; החולה כוחל בכל הסובב, מדיר עצמו מחברת אדם, ממשפחה, ומכל עיסוק רוחני או גשמי.

67 על העגה העברית-תימנית הפנה את תשומת-הלב לראשונה פרופ' ש"ד גויטיין במחקר 'היסודות העבריים בשפת הדיבור של יהודי תימן', לשוננו, כרך ג, תר"ץ. יש להעיר שגם בנושא זה לא היטיבו הסופרים בני העליות הראשונות לאבחן את התימנים ולהעמידם על ייחודם הלשוני. אמנם הם משתמשים פה ושם במשפטים טיפוסיים, כפי שהודגם לעיל, אבל אלה הם בעיקר משפטי-קריאה קצרים (כמו: קריאות תהמה, התפעלות, שבועה וכדומה). רק בשנות הארבעים נתן חיים

ד"ר שפר: האמנם לא טעם מאומה? ⁶⁸
 סעדיה (עומד על המפתח, אל ד"ר שפר): טעם והטעים בחייתי.
 שרה (לסעדיה בשמחה): האמנם טעם מה בחדרו?
 סעדיה: הן.

ד"ר שפר (לסעדיה): ומה טעם?
 סעדיה: טעם והטעים, הטעים הוא היטב היטב.
 שרה (בחצי כעס): אבל מה טעם והטעים?
 סעדיה: טעם את המים הקרים, והטעים את ה'לעזאזל'.
 ד"ר שפר: סעדיה, אדונך חולה ואתה לא כלום.
 סעדיה: הארוסה שלי זו האשכנזית אומרת לי שאהיה 'אשכנזי'.
 ד"ר שפר: ובכן?

סעדיה: היא אומרת בשכנז טוב. שמה לא יש אדונים, ולא יש משרתים. בשכנז הכל שוים.

ד"ר שפר: הכל שוים?

סעדיה: כן. הכל שוים. את כולם שולחים לעזאזל. ⁶⁹

דמותו של סעדיה מעלה בת-שחוק כשל פקחותה, וזו של יצחק — בשל פתיותה. בסיפורים 'הרבות לאתים' ו'דרך שלשת ימים', מלווה זאב יעבץ נער מתבגר, בשם יהודה, בדרך לימודיו ועיסוקיו בבית-הספר החקלאי מקוה-ישראל. יהודה מחליט לעזוב את בית הוריו האמיד בירושלים ואת לימודיו העיוניים שם, כדי ללמוד את תורת עבודת-האדמה, כיוון שבהיותו בעל מודעות לאומית הוא מבין שעתיד הארץ קשור בפיתוחה החקלאי. אולם בימים הראשונים קשה עליו המעבר מחיי תפנוקים ונוחות לחיים משותפים בפנימיה המלווים עבודה גופנית מאומצת. יהודה מתבודד, מתלבט, מתגעגע ומבקש לחזור הכיתה. האחד — מכל בני הכיתה — שפונה לעזור לו להתגבר על תקופת משבר זו הוא הנער התימני יצחק.

גם דמותו של יצחק נבנית לפי מודל קומי קלאסי, והוא דמות הסימפלטון. יצחק הוא דמות פְּתִי טוב־לב, אשר עם כל רצונו להיות מעורב בחברה ולתרום בה את חלקו, הוא אינו זוכה להערכה מתאימה, כשל התנהגותו הליצנית. אולם הליצן כהופעתו הקרקסית מגחך את עצמו מתוך מודעות של העמדת-פנים, ואלו יצחק הסימפלטון מגחך עצמו מתוך תמימות. בדרך-כלל, מושגת הסיטואציה הקומית המתבצעת על-ידו כל אימת שהוא מנסה להבין את התופעות כהוייתן, אלא שבפתיותו הן מתפרשות על-ידו על דרך הטעות, ההיפוך או האבסורד.

⁶⁸ הזו יצוג רחב יותר לו' ארגון זה בספריו 'היושבת בנים' ו'יעיש'. אולם אין ספק, כפי שכותב מאיר פרנקל במאמרו 'יהודי תימן כראי הספרות', מחברת, ב, כעריכת א' אלמליח (שכט-אדר תשי"ג), עמ' 27-29, שיש עוד מקום רב לחקר מילון זה ומבנהו התחבירי.

⁶⁹ ד"ר שפר שואל את שרה אם בעלה ירדיה אכל.

69 הבחלן, שם, עמ' 11.

בסיפור 'חרבות לאתים' מתגנבת סיטואציה משעשעת כזו דווקא לאותו מעמד נדכא, שבו אין יהודה מוצא מנוח לנפשו, ואלו יצחק מחפש כל דרך לחזק את רוחו ולשדלו להישאר. אלא שיצחק התמים מעלה כל העת בשידוליו טיעונים המתקבלים כמגוחכים גם אם ניתן להכין את כוונתם הטובה:

התימני הנאמן ניסה בתומתו לדבר על לב העלם הנעצב, ולהלל בעיניו את טוב הבית,⁷⁰ את מאכלו, את משקהו ואת תלבושתו: — ראה נא את נעלי הטובים המסומרים, קרא וירם את רגלו עד לנגד עיניו, הלא ברזל הם ולא עור. האף אין זאת? ונעלים כאלה יינתנו לאיש ממנו פעמיים בשנה. יהודה כמעט לא יכול להתאפק משחוק...⁷¹

הטיעון המוטעה של יצחק כאן הוא טיעון שגור של פתי. העורך גזירה שוה בין שני מצבים כשהאחד אינו רלבאנטי לחברו ואף מנוגד לו. במקרה זה מבקש יצחק לפתות את יהודה, שלא ידע מעולם מחסור בנעליים טובות, להישאר בבית-הספר, בשל היתרון שבקבלת נעליים גסות פעמיים בשנה. ברור שנעליים כאלה מהוות פיתוי ליצחק, שבא מבית עני, ואלו את יהודה הן עשויות רק להרתיע.

דמותו של יצחק התם לוקחת חלק גם בסיפור 'דרך שלשת ימים', שעניינו מסע שעורכת קבוצת תלמידים ממקוה-ישראל במושבות יהודה. אלא שבסיפור זה הוא יודע לשעשע לא רק בתגובותיו המפתיעות, אלא גם בכשרונו המוסיקאלי:

וקול שירה חדשה נשמעה, כי יצחק התימני אשר שירתו כפה ידענו מיום לכתו ממקוה-ישראל, הראה הפעם את כשרונו בחכמת הנגון, כי עיקר שירה בכלי, ויהפוך כלי טס ריק אשר יובא בו הנפט ממקומו ויגע בשפורפרת מתכת על גבו... וירגז כרוח שפתיו את דפוני המתכת הדקה וחצלנה ותרעמנה...⁷²

המיסטיקה התימנית בשירות הסיפור האידיאולוגי

יהודה רצהבי מגולל את פרשת כמיהתה הנמשכת והולכת של יהדות תימן לארץ-ישראל בכל שנות גלותה, כשהוא מעמיד קשר זה, בין היתר, על אינטנסיפיקאציה של החשיכה המיסטית אצל התימני. נראה, שגם אם בשאר הגלויות הרבו לעסוק בחישובי הקץ בהעמידן משיח-שקר שנתנו ביטוי לכמיהה העזה של היהודי לגאולה, הרי העיסוק בנושאים אלה בקרב יהדות תימן עלה עליהן עוד כהנה וכהנה.⁷³ תפיסת-עולמם המיסטית של יהודי תימן את הגאולה ושיבת-ציון שכתה את לב הסופרים האשכנזים בני העליות הראשונות. האינטרפרטאציה הצבעונית, הרוויה

70 הכוונה לכיתה-הספר מקוה-ישראל.

71 ז' יעבץ, 'חרבות לאתים', סל הענכים, עמ' 95.

72 ז' יעבץ, 'דרך שלשת ימים', המזרח (חוברת א), עמ' 63.

73 רצהבי, יהדות תימן, תל אביב תשי"ח, עמ' 18-19, 22.

דמיון ואמונה תמימה, שנשתמעה ממושגיה המסורתיים של יהדות תימן לגבי התחייה בת־הזמן, היה בה כדי להעשיר את האידיאולוגיה הלאומית כפי שעוצבה בתנועת 'חיבת ציון', ואחרי כן — במסגרת התנועה הציונית.⁷⁴ אינטרפרטאציה זו עונה במיוחד למגמתם של סופרי העלייה הראשונה, אשר — כאמור — מגייסים את כל כישוריהם הספרותיים למטרותיו התעמולתיות של המפעל החלוצי, בהאמינם כי תפקידה הבלבדי של הספרות בתקופה הרת־גורל זו הוא שליחותי־הסכרתי. 'הספרות היתה גם כן כלי חפץ בידי לעשות תעמולה לישוב ארץ־ישראל', מודה יהושע ברזילי־איונשטט,⁷⁵ ובהודאתו זו הוא משמש פה לסופרי העלייה הראשונה.

ואכן, סופרים אלה נוקטים ביצירתם בכל אמצעי רלבנטי כדי להביא את דבר בשורתה ונוכחותה של ארץ־ישראל לקוראים הרחוקים והקרובים, כשהם מבקשים להרחיב את הכרתם הלאומית, ולהגביר את התעניינותם והשתוקקותם אליה, הן בסיוע כספי והן בהענות לעלייה ולהתיישבות.

אחד האמצעים התורמים למסכת סיפורית־אידיאולוגית זו הוא שילוב הדמות של התימני; שהרי בהצגתה של דמות אקסוטיט ומיסטית זו מעניק הסופר ליצירתו לא רק מידע מאלף מההווי העדתי הארץ־ישראלי, ולא רק גיוון עלילתי של מרכיב מסקרן ולא־מוכר, אלא — בראש וראשונה, גם אותו מסר רעיוני־לאומי העומד במרכז כתיבתו. צירוף דמות התימני לחיים היישוביים המתחדשים מאפשר לסופר להציב ואריאנטים נוספים בהעברת המסר הנדרש: הצירוף של אמונה נוסח־תימן ואידיאולוגיה מזרח־אירופאית, מיסטיקה מזרחית והגשמה יישובית ארץ־ישראלית — יוצר, כאמור, סינתזה חדשה לרעיון הציוני.

שימוש ספרותי־הסכרתי מעין זה עושה חמדה בן־יהודה בסיפורה 'נשיא בישראל',⁷⁶ שגיבורו התימני מצטייר כנושאה התמים של בשורה לאומית־אוטופית, ובהחלטתו הפסקנית להגשימה הוא מקשה לא רק על עצמו אלא גם על כל משפחתו. עזרא התימני, חשוך הילדים, זוכה לאחר שנים לכך זכר — כן שנולד לא בגלות תימן אלא כאן, על הרי ציון. עזרא המאושר, המפרש את לידת בנו כחידוש ימינו כקדם, מקדיש את בנו להיות נשיא בישראל בממלכה היהודית העתידה לקום. המודל העומד נגד עיניו הוא הרצל, אשר את תמונתו הוא תולה על קיר־דירתו החשוף — למרות האיסור של 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה' — ומצוה על אשתו להסתכל בה יומם ולילה, 'כמו שהביטו לפנים הנשים ברבי יוחנן שישב בשער העיר כעת שובן מכית הרחצה'.⁷⁷ ועזרא גם קורא לילוד בשם נחמיה, סמל לתקופה חדשה הנפתחת עם הולדתו.

74 על אבחנות בין האידיאולוגיה הלאומית של התנועות הציוניות ובין הקונצפציה הלאומית־מסורתית של יהודי תימן, ראה: יוסף מאיר, 'העלייה הלאומית הראשונה לארץ־ישראל (במלאת תשעים שנה לעליית יהודי תימן ורוסיה)', אפיקים, ניסן חשל"ב (גיליון מב), עמ' 11-13.

75 א"ו רבינוביץ, 'י' ברזילי־איונשטט', כתבי יהושע ברזילי־איונשטט, יפו תרע"ג, עמ' ז.

76 ח' בן־יהודה, 'נשיא בישראל' — ספורים קצרים מחיי הארץ, ירושלים [ללא תאריך], עמ' 7-1.

77 שם, עמ' 2.

סיפור-המעשה מתמקד בהכשרתו של נחמיה לתפקידו הרם בעתיד, הנעשית על חשבון בני-הבית האחרים, שהם בלאו הכי דלים ומרודים. האם מוסיפה לעבוד כפרך ככובסת בבתי זרים כדי לשלם את שכר-לימודו של נחמיה. האחים שנולדו אחריו יוצאים לעבודה כבר בגיל צעיר כדי לסייע בפרנסה. שיא ההקרבה שכופה האב על בניו מתחולל כאשר נחמיה מסיים את חוק לימודיו. עתה אין האב מסתפק עוד בהשכלה ובחינוך שהקנה לבנו בארץ ומבקש לשולחו להשתלם בחוץ-לארץ. לכיסוי ההוצאות הדרושות מוכר האב את כל הרהיטים, הכלים והתכשיטים שבבית, שלא בידיעת המשפחה, ומשאיר רק מחצלת אחת ואת התמונה של הרצל. הבנים המקופחים מתמרמרים נגדו, אבל האב יודע לפייסם בסחף התלהבותו, באומרו, שנחמיה עשוי לחזור כמנהיג וגואל לעמו: 'וטוב יהיה לכל ישראל ככלל ולהתימנים בפרט, ויוציאם כולם מתימן ויביאם לארץ הקדושה'.⁷⁸ הבשורה שבפי עזרא התימני בדבר הקמתה הקרובה של ישות ממלכתית יהודית, עם מלך ונשיא בראשה, היא כיטוי ספרותי לתורתו הרעיונית-לאומית של אליעזר בן-יהודה, שחמדה רעיתו ביקשה להפיצה באמצעות יצירותיה שלה.⁷⁹ ואכן ערגתו של בן-יהודה לשלטון ולשררה של יהודים משמשת מוטיב-חוזר בכמה מסיפוריה של רעייתו ('אבו-גונדי', 'זרובבל', 'חוות בני-רכב') שבהם הגיבורים הם מבני המתיישבים הראשונים — האשכנזים. ואלו בסיפור 'נשיא בישראל' משמש בן העדה התימנית למטרה זו, והאפקט המושג כאן הוא מרשים כפליים: הן מפני שהוא כרוך בהקרבה רבה יותר והן מפני שהוא ממש את ההתחדשות ההיסטורית; שכן בנחמיה, התימני הצעיר, נרמזת דמות המנהיג התנ"כי נחמיה, ובתחייה היהודית בהווה מהדהדת שיבת-ציון של ראשית בית שני.⁸⁰

78 שם, עמ' 6.

79 אליעזר בן-יהודה מעמיד, כידוע, את תורתו הלאומית, מלכתחילה, על אוריינטציה מדינית-ממלכתית. לידו, אין הגדרתו של עם ישראל מתבססת עוד אך ורק על תארים פנימיים-סובייקטיביים, כמו: דת, מוסר, תפקידים או רגש אחוה (ראה: נ' רוטנשטיין, המחשבה היהודית בעת החדשה, תל-אביב 1966, עמ' 216-217), כי אם על תארים חיצוניים-אובייקטיביים, כמו כל העמים, היינו: טריטוריה, לשון והגדרה מדינית עצמאית. נלמד נא לאט לאט את תורת החיים המדיניים אשר שכחנו כאלפי שנות גלותנו... הוא כותב עוד בשנת 1880, כמכתב מפאריס. ובכואו לירושלים בשנת 1881 ובראותו את הופעתו המרשימה של הרב הראשי (החכם באשי) בירושלים, הוא משוכנע עתה כי אכן קיימת תשתית להקמת מלכות יהודית בארץ-ישראל ונשיא בראשה. כותב על כך בן-יהודה: '... ובמעמד נפשי אז, נצנץ לפני עיני ברק אור של שררה יהודית, של שלטון יהודי... כל חושי המדיני ערג לשלטון יהודי מרכזי בירושלים, ונדמה לי, כי זו השררה הרשמית שיש כבר לנו חוכל לשמש להמטרה, והיחי מוכן ומזומן לוותר על כל חרות, להכנע לזו השררה אפילו אם היה תהיה קשה, גם אם תעבור את הגבול — אם רק תעשה מה שצריך לחזית האומה'. ראה: א' בן-יהודה, החלום ושכרו, ירושלים תשל"ט, עמ' 99-100.

80 מסר אידיאולוגי, הנע מן הספירה המציאותית-מעשית של הציונות אל הספירה האידילית-אוטופית של הקמת מלכות ישראל ובניין בית-המקדש, מצוי בסיפור 'מנחת אהרון' — שגיבורו תימני — מאת משה סמילנסקי (ראה כתבי מ' סמילנסקי, ד, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 143-149). איננו עוסקים כאן בניתוח מפורט של הסיפור, משום שנכתב בשנת תרצ"ב, אף שמחברו מסופרי העלייה הראשונה.

התימני כמבטא רעיונות עבודה וחברה

הספרות הארץ-ישראלית החדשה ידעה להדגיש גם-כן את פעילותו המעשית-חלוצית של התימני בהתיישבות. עוד בתקופת העלייה הראשונה נעשו נסיונות ליישב תימנים במסגרת חקלאית (כפר-השילוח, נבי סמואל), וכתקופת העלייה השנייה גברה פעילות זו. שיירות של עולים תימנים פנו למושבות ותרמו תרומה ניכרת בכיבוש העבודה העברית. שכן הפועל התימני הצליח במקום שנכשל הפועל האשכנזי – להפיק עבודה עברית כתנאים נחשלים שעמד בהם העובד הערבי. על-ידי כך הצליחה חדירת התימנים להבקיע את התנגדות האיכר לפועל היהודי.⁸¹ לפיכך, כאשר ביקשו סופרי העליות הראשונות לתת ביטוי לרעיון העבודה העברית, עשו זאת גם באמצעות הגיבור התימני. אמנם אותן אידיאולוגיות סוציאליסטיות-מהפכניות, פרי המחשבה האירופאית, שיוכאו ארצה ורווחו בקרב רבים מאנשי העלייה השנייה היו זרות ובלתי-מובנות להשגותיו של הפועל התימני; שהרי גילויים של מוסר עבודה ודבקות בעבודה נבעו מעצם טבעו, ולא היוו יישום של תיאוריות ערכיות. מכאן שגם בנושא זה מבטאות הדמויות של הפועל ושל הפועלת התימנים, לאורך כל ספרות העליות הראשונות, הבט נוסף ומגוון לרעיון סוציאליסטי ספציפי זה, ואף מרחיבות אותו באותה תפיסה ראשונית, טבעית ופשוטה של מעשה העבודה.

הסיפור 'יום השילום' מאת י' בן-משה⁸² (המתמייך כסיפור טיפוסי לז'אנר הארץ-ישראלי' הנדון לעיל) מציג את השגי העבודה העברית, בבחור מלכתחילה כדמות של תימנייה דווקא, כמודל לקידומו של העולה היהודי בארץ-ישראל. נעמה היא נערה בת חמש-עשרה, שהופנתה ללימוד אריגת השטיחים בבית-הספר לאמנות 'בצלאל'. לאחר תקופת הכשרה מתאימה, היא מצטרפת לצוות העובדים, וזה לה יומה הראשון בעבודה בעבור תשלום של ממש. נעמה מברכת בכל ליבה על לימוד זה, כי בעתיד הוא יהווה לא רק מקור פרנסה לה, אלא גם ביטוי לאהבתה את העבודה:

לעבודה! את כמה היא אוהבת את העבודה ובפרט מלאכת אריגת השטיחים... היא לא חפצה ללכת בטל בבית ותאכל רק מעמל אביה, ותלך לחפש עבודה ותמצא, והיא עובדת... נעמה משתדלת לעבד יותר הרבה שורות ליום ואיננה שמה לב לזמן, צריך לעבוד, למען הרויח את הפרנסה. את זה היא יודעת מאביה, גם הוא עובד בזיעת אפיו והוא יושב כל היום בחם השמש. ובכל זאת הוא עובד,

81 בנושא זה ראה, למשל: חיים שורר, 'התימנים', מתוך ספרו: בעליה השניה, תל-אביב 1952; מאיר לוי, 'לדרך עולי תימן בישוב ובתנועת העבודה' (מעין ביבליוגראפיה על-פי הפועל הצעיר, תרס"ח-תר"פ), מתימן לציון, בעריכת י' ישעיהו וש' גריידי, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 217-233; צבי סוחובולסקי, 'שלושים שנות עבודה של תימנים במושבות', אדם ועמלו, תל-אביב תשל"ג, עמ' 177-187; י' שפרינצק, 'התימנים ותנועת העבודה', שבות תימן, בעריכת י' ישעיהו וא' צדוק, תל-אביב תש"ה, עמ' 56.

82 י' בן-משה, 'יום השילום', לוח ארץ-ישראל לשנת ה'תרס"ח, בעריכת א"מ לונץ, ירושלים תרס"ז, עמ' 99-109.

ופה... הלא כה יפה, כה נעים, פה אויר טוב, רוח קריר, אין שמש לוחט, אין עבודה קשה, עובדים במתינות, לאט לאט, בחבורה של חברות טובות, עליזות, שמחות, שרות שירים עבריים יפים...⁸³

בהמשך משלב המחבר, כמובן, את רעיון העבודה ברעיון הציוני, שהרי רק בשילובם יחד נמצא הבסיס האידיאולוגי השלם למפעל היישובי בארץ. שילוב אידיאי זה מתקבל בהגיגיה של נעמה, ההולכים ונרקמים בד בבד עם אריגת השטיח:

רואה היא איך על-ידי עבודת ידיה הרכות והקטנות, הולכים ומתלכדים חוטים אל חוטים, שורות אל שורות ולאט לאט מתהווה שטיח יפה, והוא חזק, חזק מאוד, וכן בני עמה הנודדים בכל הארצות יתאחדו לאט לאט, כלם יחד והיו לעם אחד, עם חזק, חזק מאד, ששום דבר בעולם לא יכול להפרידו בינו, — ואז... אז לא ידודו עוד בתבל כזרים, אז תהיה להם ארץ והארץ היפה הזאת תפרח כמו מקדם, כמו שכתוב בתנ"ך, כמו שכתוב בספרים היפים...⁸⁴

בספרות העליות הראשונות מצוי תוכן אידיאי נוסף — בהקשר זה של העיון ברעיון הלאומיות והעבודה⁸⁵ — שדמות התימני נבחרה לשמש לו אמצעי להעברה ספרותית; תוכן אידיאי זה, העומד כולו בסימן של ביקורת חברתית, מכוון לגילוייה הצבוריים הכושלים של הקהילה המושבתית. קהילה זו — שחבריה ביקשו עם עלייתם האידיאליסטית לארץ להשתחרר ממשטעני המעוותים של העבר, במטרה להתחדש כאן כחברה-למופת המיוסדת על ערכי ההומאניזם היהודי — מתחילה לגלות כבר בראשיתה סימנים של מעידה. בתאור המציאות החברתית במושבות, מצביעה ספרות העליות הראשונות על התהוות פער סוציאלי הולך ומתרחב: על שכירי-יום יהודים הנאבקים על פרנסתם בצד בעלי-רכוש יהודים הרואים אך טובה בחייהם, על נשים יהודיות המכלות את יומן כעוני בצד נשות-איכרים יהודיות שבעות ומפונקות. ביצירות העוסקות בנושא זה יש מן המחאה ומן ההתראה, ויותר מהן מן העצב החרישי ומן ההזדהות האוהדת עם הסובל ועם הנחות.⁸⁶ הזדהות זו בולטת מאוד בסיפורי נחמה פוחצ'בסקי, ומודגשת בעיקר בדרך עיצובה של הדמות ובדרך הכלטת עליונותה האישית. שהרי הדמות החסרה מבחינה כלכלית היא תמיד הדמות האיכותית מבחינה ערכית, ואלו הדמות השבעה — היא זו הפחותה, השלילית. הדמות-החסרה בסיפורי פוחצ'בסקי מקיפה דמויות של פועלים ופועלות מערות שונות,⁸⁷ אלא שדמות התימני

83 שם, עמ' 100-101. 84 שם, עמ' 103-104.

85 נוסף לסיפור 'יום השילום' שנידון כאן ראה על כך את הסיפור 'טבע' מאת משה סמילנסקי, שנכתב בתרצ"ב (כתבי מ' סמילנסקי, ד, עמ' 150-154), והוא לא נידון כאן כפירוט מהטעמים שכבר צוינו (ראה הערה 80 לעיל).

86 זהו אחד הנושאים הדומיננטיים בספרות העלייה השנייה, וצו המקום מלפרט את כל היצירות העוסקות בו.

87 ראה, למשל, הסיפורים: 'סימה רסקין' (מחיי פועלים אשכנזים במושבה), או 'ג'וי קדוש' (על פועלת מן העדה הספרדית).

היא היותר רווחת בתוכם. נראה שמעמדו המושפל של התימני כמרקם המושבתי מזה, וטיב מידותיו שובת-הלב מזה, מכשירים אותו לגלם את השגותיה הסוציאליות-רומאנטיות של פוחצ'בסקי.⁸⁸ כך מתקבלת עוזרת-הבית הפשוטה טוביה כבעלת מוסריות גבוהה (בסיפור 'פעמיים'), כאשר מתוודע הקורא אל טלטוליה הנפשיים בין התחייבותה לגבירתה בעבודת-הבית ובין רצונה הנואש לטפל באהובה החולה; כך מתעלה עדיה על הרהורי-החטא המציקים לה ('אחרי שמחה'), בדכאה כל שמץ של קנאה לכלים הנאים בכית מעבידתה; וכך מוותרת שלומית הצעירה ('רק פתקה')⁸⁹ על תשוקתה העזה ללימודים ולהשכלה, כדי לסייע בפרנסת דודה תשושה.

יש לציין, כי בסיפורי פוחצ'בסקי מכוון המסר הסוציאלי לא רק אל הפער הכלכלי שבין עני לעשיר, אלא גם אל ההפליה הבין-מינית שבין אשה לגבר. נושא היחסים שבינו לבניה במסגרת המשפחה האשכנזית מתפתח ביתר-תוקף בסיפורת המאוחרת שלה,⁹⁰ אך יחסים אלה במסגרת המשפחה התימנית זוכים לטיפול קודם לכן.

בסיפוריה המאוחרים מוקיעה פוחצ'בסקי את מעמדה המדוכא של האשה בחברה השוויונית כביכול של קהילות המתיישבים בארץ. הנשים בסיפורים אלה⁹¹ הן תמיד דמויות משכילות, יפות-נפש, בעלות מעורבות אידיאולוגית עמוקה, לוקחות חלק פעיל ושווה עם הגבר בעבודות החקלאיות במשק. אבל למרות הכל, אין הן זוכות ליחס אוהב ומעריך מצד בעליהן-שותפיהן: מסירותן הקנאית לעבודה מתקבלת כשירות מוכן מאליו, מעמדן הציבורי הוא שולי, אין הן מביעות באורח חופשי את דעותיהן בשאלות-השעה, יתרה מזו — הן תמיד חשופות לטענות, לתלונות ולביקורת הרסנית מצד הבעלים.

אמנם במערכת יחסי הזוג בעדה התימנית מכירה פוחצ'בסקי בחוקיות הקונבנציה הפאטריארכלית-המזרחית, שעל-פיה הגבר הוא השליט הבלבדי במשפחה, אבל אין היא מסכימה עמה. את התמרמרותה על הפליית האשה התימניה על-ידי הגבר התימני — וכל זה מסמל, בסופו של דבר, את האשה ככל חברה ובכל מקום — היא מביעה גם כאן בדרך של הזדהות אוהדת הבאה לידי ביטוי בהעמדת דמות איכותית לעומת דמות פחותה. דמות האשה התימנית, שלפי פוחצ'בסקי עיקר סבלה הוא בהימצאותה תחת איום מתמיד של דחיית בעלה אותה (לקיחת אשה אחרת, גרושין),⁹² היא דמות רגישה

88 על גישתה זו של נ' פוחצ'בסקי, בעקבות האסכולה של 'המהלך החדש', ראה: י' ברלוביץ, 'ספרות העלייה הראשונה כ"ספרות מתיישבים ראשונים"' (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור מאוניברסיטת בראיילן, רמת-גן תשמ"ט), עמ' 138-141.

89 נ' פוחצ'בסקי, 'רק פתקה', עתוננו, כ"ה סיוון תרצ"ד (גיליון טז), עמ' 6.

90 פוחצ'בסקי, בכפר ובעבודה, תל-אביב תרצ"ב.

91 כמו: שרה זרחי ב'שרה זרחי', מרים ב'המשק', צפורה דרורי ב'כידות'.

92 השווה את תפיסת בעיותיה הסוציו-פסיכולוגיות של האשה התימנית בסיפורי פוחצ'בסקי לאלו המפורטות ונדונות במאמר ישראל ישעיהו, 'יהודי תימן בארץ-ישראל', מתימן לציון, עמ' 64-66. השוואה זו שבה ומוכיחה עד כמה נתפסו סופרי העליות הראשונות לגילויים חיצוניים בלבד בהוויית החיים של התימנים בארץ.

ופתוחה. היא נושאת את גורל-הקורבן המיועד לה מראש כאשה — בהכנעה ובהשלמה, אבל לא מתוך קהות אלא מתוך הכרה ומודעות.⁹³ למותר לציין, שהגבר התימני מתייצב בסיפורי פוחצ'בסקי כדמות משנית ונחותה לאשה. אמנם הוא מצטייר כמקיים את המצוות המוטלות עליו בהקמת משפחה ובית, אבל על הרוב הוא מבצען בנוקשות כשהוא מגלה חוסר-הבנה לנסיבות מתפתחות ובלתי-צפויות.

תפקוד צורני

מן הדיון בגיוס דמות-התימני כאמצעי אידיאולוגי בספרות העליות הראשונות נעבור לדיון בשימוש בו כאמצעי אסתטי-צורני. כבר הצבענו לעיל על שימוש זה פה ושם, ובדוגמאות להלן נמחיש ביתר-פרוט כיצד דמות התימני, שאינה מוצבת כמטרה ספרותית בפני עצמה, חוזרת ומתפקדת כאמצעי צורני מסייע, המשתלב כמרכיב בונה ומקדם במערך העלילתי המתהווה.

נפנה לעיון בסיפור 'הנער בוניא' מאת ל"א אורלוף-אריאלי,⁹⁴ המספר על נער חולני ורגיש בשם זה, שבא מרוסיה לבקר את קרובתו לינה, החיה במושבה. לינה, מלאת החיות, עובדת בכרמים, מעורבת בחיי החברה החלוצית ותאבה ללמוד את הארץ החדשה בטוילים ובמסעות. אין היא מתפנית לעמוד על טיב אורחה החי בסיוטיו את ההזיה כמציאות. כמוזרויותו ההזיונית, שבהן תחייה וכליון משמשים בערבוביה, מערב בוניא את כמיהתו להתייצב כגואל-העם עם טראגדיות הירוואיות של אישים היסטוריים דגולים (כמו: שריפתו של הפילוסוף ג'ורדאנו ברוננו והתאבדותו של ממציא אוניית-הקיטור, פלוטון), ובאירועים אקטואליים מן ההווי הלוקאלי-אקסוטי (כמו: תהלוכה של דרווישים, טקס-הלוויה ערבי). אלא שערב-רב סהרורי זה, שבו כלולים גמדים, שעירים ורוחות-נפטרם המאיימים להאבידו, מערערים את איזונו הנפשי של בוניא. במחשבותיו המכולבלות הוא נאחז כפושטת-יד תימנייה, שכמענה לשאלותיו האם יבוא המשיח, היא מציינת אותו בקמיע ומאמצת את ליבו בגירסה העממית-תימנית למעמד אפוקאליפטי זה. למעשה, אין הנער מבין מאומה מדבריה, הנאמרים בז'ארגון התימני-עברי, אלא שמתוכם הוא קולט ביטויים עבריים — כמו: תחיית המתים, גלגול נשמות, גואל צדק, גוג ומגוג — ומדמה כי אלה מיישבים את כל סתירותיו.

כניסתה המקרית של פושטת-היד התימנייה למהלך-הסיפור נראית תחילה כשרירותית, מעין 'יש מאין', שהרי היה הדבר רלבאנטי יותר אלו באי-כיתה של לינה: פרלגולד האינטליגנט או תושלבעין המשורר ימציאו את הפתרונות לבוניא, כפי

93 כל דמויות הנשים שהזכרנו לעיל מתוך סיפוריה (כמו: עדיה, רומה, טוביה, אפיה, שלומית) מתגבשות על-פי תווי-אופי יסודיים אלה.

94 ל"א אורלוף-אריאלי, 'הנער בוניא', בינתיים, בעריכת יהושע פלדמן, יפו תרע"ג, עמ' 50-77.

שחשובותיה של לינה האירו תמיד את עיניו. אלא שבהמשך מסתבר, כי להיות פרלגולד ותושלבעין מופרים וגלויים לנער בדרך התנהגותם וחשיבתם, הם ממילא נפסלים על-ידו, ואלו דווקא פושטת-היד התימנייה, הזרה והמשונה בעיני האשכנזי שבו, נמצאת מדברת אל ליבו ואל בעיותיו.

לכאורה אין בתימנייה זו מאומה כדי לעורר את תחושת המסתורין והבשורה המופלאה שהנער מייחס לה, שהרי כל כולה קבצנית עלובה, שבדחקותה כי רבה היא לובשת בגדי-גבר ומעוררת על עצמה רחמים לנדבות; אלא שבהקשריו ההזייתיים של הנער היא נשזרת כאבסטרקציה מאגית, המוצאת את הסמלתה באבני חצץ וברסיסי זכוכית. ואכן, תלבושתה המוזרה, מלמוליה הבלתי-מובנים, שיחתה על הבלתי-מושג והעלמותה לבלי שוב, הופכים אותה בדיעבד לתופעה מיסטית עלומה, המכוונת את פעולותיו התמוהות של הנער (חיבוט-הקבר הערבי וכדומה) עד להתדרדרותו.

בצורה זו מנצל אורלוף-אריאלי את הדמות השגרתית ביותר של התימני, על תכונותיה הטיפולוגיות-הקולקטיביות (עוני, הופעה ודיבור שונים, מיסטיקה), ובמעבדת-הסיפור הופכו לאמצעי תורם בבניית האווירה הנדרשת ובקידום העלילה המתפתחת.

הדוגמה השנייה לקוחה מהמחזה 'הבונים' מאת אריה שמעוני,⁹⁵ שגם בו חסרה דמות התימני כל נוכחות ייחודית, והיא רק מסייעת, כאמצעי מתסיס, את הפעילות הדראמאטית הרוחשת סביב. זהו מחזה-אהבה, שבו נשמות האוהבים 'תועות ומבקשות זו את זו'⁹⁶ על רקע ההתלבטות והספק בדרך ההגשמה הרעיונית הנכונה. הדראמה מתפתחת על-פי המבנה השאבלוני של משולש אהבה, כשמתחילו הרומאנטיים עומדים עדיין בסימן של קשרים שלפני הנישואין. משולש ארץ-ישראל זה מצביע גם כן על שלושה ייצוגים אידיאיים המתגלמים בדמויות: שמעון השומר, דינה בת-האיכר וברוך הפועל.

שמעון ודינה בת-זוגתו, רכובים על סוסים, באים לאסיפת הפועלים כמושבה השכנה, ובינתיים הם פונים לבקר אצל ברוך. שמעון מציע לדינה לכרות יחדיו לערכת-הירדן ולבנות שם חיים אידיאיים אמיתיים, ואלו היא נוהה דווקא אחר ברוך. ברוך מסתיר את רגשותיו העזים אל דינה, כי בניגוד לשמעון ההרפתקן בעל-המעוף, הוא מחפש את הגשמתו בחיי עבודה אפורים, ובאלה — חושב הוא — לא תמצא דינה כל עניין.

אל תוך המשולש נסחפת דמות רביעית, תימנייה צעירה בשם חממה, המשמשת כעוזרת בביתו של ברוך, שבו מתארע המחזה. במעמד רגשי סוער זה בין השלושה — של אהבה, קנאה, הסתייגות ושידול — מהווה חממה קוטב מנוגד, אנטי-רומאנטי. לעומת שלוש הדמויות, הבוחרות מרצונן החופשי להאבק על אובייקט

95 אריה שמעוני, 'הבונים', האזרה, בעריכת ש' בן-ציון (יפו) כרך א, ה'תרע"ט (חוברת א), עמ' 1-19.
96 כדברי הסבר ר' שלמה במחזה (שם, עמ' 18).

אהבתן, אין לחממה שום אפשרות בחירה או העדפה, כיוון שאביה כופה עליה, למרות התנגדותה, נישואין לאלמן המטופל בשלושה ילדים.

המחזאי עושה שימוש דראמטי בדמות חממה לא רק כדי להציב עמדות קוטביות (להבליט את הליכי האהבה והנישואין בקרב הקהילה החלוצית-ליבראלית לעומת ההליכים שבעדה התימנית-השמרנית), לצורכי המתח הסצנארי; עיקר השימוש הדראמטי בחממה כדמות תימנית בא לצייד את דינה, בנסיגונותיה להפוך את ליבו של ברוך אליה. דינה נוקטת שיטות טאקטיות שונות: משפיעה עליו רוב דאגה ומסירות, מעוררת בו זכרונות משותפים, ותוקפת אותו בלשון התרסה והקנטטה. בהקנטותיה היא נאחזת בחממה, בהלעיגה עליה כאשת-חיק פוטנציאלית לברוך: 'שלם חמישים מאג'ידות בעד אותה התימנית וקחנה, חה, חה, חה'⁹⁷ או בהעמידה פנים רציניות כמבקשת להיות לה למליץ: 'יש למצוא בילדה זו הרבה יותר רגש מאשר בצעירות שלנו, ואפילו המפלגתיות ככלל; ואם היא תימניה ואיננה יודעת להתפלסף, דברים כאלה בודאי אינם נוגעים לך'.⁹⁸

אמירות אלה תורמות להחרפת הקונפליקט, כך ש'הסוף הטוב' בסיום (בו כורתים דינה וברוך את שבועת אהבתם וחממה מריעה להם ב'תרועה תימנית')⁹⁹ בא כהפתעה. יש לציין כי חממה עצמה כפיגורה דראמטית אין לה ולא כלום במהלך המחזה ועלילתו. כמו ב'הנער בוניא' לאורלוף-אריאלי לא מסתמנת גם כאן כל כוונה לעצב את אישיותה של חממה, ולא כל שכן להציגה כדמות בעלת ה'ערכות עצמאית משלה. חממה מוצגת כקלישה מובהקת של עוזרת-כית תימנייה צעירה; ואם נוכחותה מזדקרת פה ושם, הרי זה אך ורק מתוך פרשנותם של שאר הגיבורים אותה. כאן פוקעת חממה מדמותה המצומצמת במחזה אל תופעה מגוונת יותר המוצעת על ידם. כמו, למשל, ההערות הבאות: 'גדלה מהר חממה זו, ושזופה היא כחרוכה מאש פנימית. הן מתבגרות מהר, המזרחיות...'¹⁰⁰ או 'כן נזכרתי — היא דומה לחתול... חלקה, מתפנקת, פזיזה ושתקנית — ועיניה אורכות...'¹⁰¹

ראשית השינויים בדמות התימני בספרות

בניסיון לשחזר את דמות התימני בספרות העליות הראשונות, על רקע המפגש הבין-עדתי שבין יהדות אירופה ליהדות תימן, העלינו שרטוטי-דמות שנעשו על הרוב בצורה סכמאטית, לפי הרישום הטיפולוגי המקובל: עני וקשה-יום, מוכה-גורל, בעל טוהר מידות, בעל אמונה, נפש תמימה, אופטימיסט, מיסטיקן ואיש-עבודה. יחד עם

97 שם, עמ' 3.

98 שם, עמ' 6.

99 שם, עמ' 19.

100 שם, עמ' 6.

101 שם, עמ' 3.

זאת אין לסכם תיזה זו ללא ציון של יצירות שהצליחו להחליץ מאותה תבנית קולקטיבית, כשהן מגישות מעין ואריאנט ספרותי חד-פעמי יותר. דמות תימנית הזוכה לטיפול אינדיבידואלי מהימן ונבחנת קודם כל כאדם, על מרקמיה האנושיים-ספציפיים, היא נדרה בסיפור 'בן-עזאי התימני' מאת ל"א אורלוף-אריאלי.¹⁰² נראה כי אורלוף-אריאלי נוקט זהירות-יתר בכואו להיות לפה לנערה צעירה וזרה לו: הוא מצמצם את מעורבותו כסופר פרשן לגביה (מעורבות שאפיינה את סופרי העלייה הראשונה, כפי שנדון לעיל), ומציע אך הנחות משוערות לגבי מהלכי-רוחה והרהוריה. כך מתקבלת נדרה כדמות מאופקת ומסוייגת גם באהבתה, התלבטותה וכאבה. שיחותיה עומדות, בדרך-כלל, בסימן של צמצום מילולי, וגם בהגותה משפטים ארוכים יותר, הם נשמעים כרצוצים, על דרך ההיסוס או הגמגום. אלא שאיפוק זה מהותי לנדרה ולכיתוי אישיותה, שהרי גילה הצעיר ומצבה המשפחתי העגום (יתומה המטפלת בילדי דודה), ממילא עושים אותה דמות ביישנית וכנועה.

— את מדברת עברית? — כן, — ענתה מכוישת ובלב דופק. — היכן למדת?
 — בבית-הספר... בשעורי ערב... — אמרה בקול רך ומטושטש. — את תימניה? על פני מצח הנערה עברה עננה קלה, הלא אשכנזי הוא השואל. אחר כך ענתה במין הכנועה, כאיש שנמצא עונו: כן. — ומה שמך? לא ידעה סקרנותו של חיים¹⁰³ שבעה. — נדרה. — שם יפה. אמר חיים בחיוך מכויש ופתאום נדמה לו, שהגדיש את הסאה והשתתק. בשעת ארוחת-הצהרים כיבד אותה בפסיג אכטיח והיא אכלה אכילה צנועה ואשמה והתאמצה בכל כוחותיה להשתיק את רשרוש הלעיסה בפיה. הוא הביט אליה בחמדה ובהתפעלות וחשב: מי פילל, שבין התימניות יש יעלות-חן כאלה. הלא רובן ככולן כה קודרות ודלות-מראה, סמל הדכדוך והעלבון. וכאן... הרי לך...¹⁰⁴

יחד עם זאת, מוצאת עצמיותה של נדרה את גילויה האמוציונאליים והחשיבתיים ברישום עוקב אחר תגובותיה החיצוניות, והצטברותה של מערכת-תגובות זו היא הפותחת צוהר לעולמה הפנימי, הנוגה והמסוכסך כל כך:

על-יד גורן המושבה נלוותה אל השיירה כצל חשאי איזו נערה צעירה מאוד, שכן-שוהם הציג אותה בשם נדרה וכפועלת המשתוקקת לראות בחיי החלוצים ולנסות את כוחותיה לעבוד ביניהם. אולם פני נדרה הביעו משהו לגמרי אחר ושונה מסקרנות עליזה ותשוקה להרפתקאות. הם היו חיוורים ונרעשים, שפתיה הדקות רעדו מפתח ובעיניה הנרחבות לן השכיב המצוי בעיני מי ששומע מאחריו

102 ל"א אורלוף-אריאלי, לאור הנוס, עמ' 92-124.

103 חיים כן-שוהם הוא פועל צעיר במושבה.

104 לאור הנוס, עמ' 97.

את צעדי אויבו האכזר הרודפו בעקבותיו. היא נשארה אילמת לכל סבר הפנים הסואן והלכבי של החכריה...¹⁰⁵

תופעתה של נדרה היא פונקציה של היקלעות נואשת בין שתי רשויות, הרשות התימנית מכאן והרשות האשכנזית מכאן, וכל בחירה באחת מהן תהיה מראש אומללה מבחינתה. נדרה נעה כל העת כמטוטלת במצב של החלטה-לא-החלטה בין השתיים: ככת לעדה התימנית היא נוהגת, ללא ערעור, בפועלה לפי הציוויים המקובלים אצלם (משלימה עם נישואיה העתידיים לדודה האלמן, לפי צו דודתה המתה); אבל בהיותה מתחככת בחברה האשכנזית המבטלת ציוויים אלה, היא מנסה ללכת גם אחרי ציוויי ליבה (מתאהבת בפועל חיים בן-שוהם, והולכת אחריו לקבוצה).

חיים יצא פרוע שערות, שטוף שינה ולבוש למחצה, גחן אליה ושאל: מה לך נדרה? מבלי הרים את פניה הנתונים בשתי כפיה, אמרה בקול רועד מבכי: הדודה... הדודה... היא הביטה אלי בעיניים גדולות, נוראות... היא חנקה אותי... חיים ישב על-ידיה וליטף בידו את שערותיה וניחם אותה: — אך חלום חלמת. החלומות שווא ידברו. אל תשימי לב להם. — לא, לא... — נתנה פתאום בקול ילל בלתי צפוי — אני פוחדת... פוחדת מאוד... עלי לשוב מיד... כלילה אחד לא אקום עוד ואישן המוות. והיא קמה על רגליה והתחילה להתהדק בשמלת הלילה כאילו באמת התכוננה לשים לדרך פעמיה. שעה ארוכה אחרי כן עוד התאמץ חיים להרגיעה, אך לשווא. לבסוף אמר אליה בקצת תרעומת של נעלב ומנוצח: 'נו, טוב. אם כה גדול פחדך מפני המתים, שובי אל דודך. בכוקר הולכת עגלה אל המושבה, תסעי בה.'¹⁰⁶

תיאור תנודותיה של נדרה מרשות לרשות מייחד אותה לא רק כדמות-קורבן למפגש הטראומטי שבין העדה התימנית לעדה האשכנזית, אלא גם כדמות-קורבן לאי-ההבנה האנושית באשר היא, על פעריה המנטאליים והרגשיים.

סיפור-הנעורים 'הפיס' ללוין קיפניס,¹⁰⁷ אם כי אינו מצליח לגבש ייצוג דיוקני שלם לדמות התימני שבו, לפחות חורג הוא בהעמדת תכונותיו מן הקונבנציה המצויה שהכרנו לעיל בספרות העליות הראשונות.

'הפיס' נבנה על נוסחה עלילתית של סיפור-מבחן. הנבחן הוא נוטר-הכרמים בן-ישי אשר שם לו אתגר לשמור על אזור-כרמים במושבה המועד לפרוענות-יתר, שהיא מעשי ידי אדם. באזור זה מצויה שכונה של תימנים, המרכיבים להכניס אל כליהם מכל הבא ליד מתוצרת הגפן: פרי לאכילה, עלים לתבשיל וזרדים למדרורה. התימנים אינם

105 שם, עמ' 105-106.

106 שם, עמ' 111-112.

107 לוין קיפניס, 'הפיס' (ציור), פרודות (נמסר לדפוס בידי י"ח בוגר) (יפו), חרע"ז, חוברת א, עמ' 17-7 (לוין קיפניס עלה ארצה ב-1913).

רואים בלקיחה זו, שלא כרשות, גניבה. בהסתמכם על ספרי-הקודש, כדרכם, הם מצטטים את דברי הקב"ה ליעקב: 'לך אתגנה ולזרעך', וכיוון שגם הם בני-יעקב, כמו האשכנזים, רואים הם עצמם שותפים לבעלי-הכרמים הן ביישוב הארץ והן בפרי הארץ.

בן-ישי אינו מקבל את טענותיהם המלומדות ואף אינו נרתע מלהכות את כל הנתפס כשעת מעשה, ואף מסחייע בכלב המפיל את חיתתו מסביב. אלא שבמאבק לא-שקול זה נמצא שיר התימנים על העליונה. נושאת-הנצחון היא ילדה תימנייה בשם סעידה, המתחידדת עם הכלב, ובכואה לבצור בכרמים, לא רק שהכלב פוסק מלנבות ולעורר את תשומת-ליבו של הנוטר, אלא שהוא גם רץ מחריש לקראתה כדי שבן-ישי חלילה לא יבחין בה. כך מצאם יום אחד הנוטר: סעידה בוצרת בידה האחת מלוא הסל ענבים, ובידה השנייה – מגפפת את הכלב. מעמד זה, שבעקבותיו מתפתחת סערת יחסים רוגשת בין בן-ישי וכלבו, כולט בחריגתו במסכת הסיפור הארץ-ישראלי באותה תקופה. הילדה מצטיירת לא כטיפוס השגור של התימנייה חסרת-האונים והגפחדת, אלא כילדה ארץ-ישראלית לכל דבר, ללא הברל עדתי, החיה בטבע ונעשית חלק בלתי-נפרד ממנו בקושרה עמו קשרי רעות והכנה. יחד עם זאת היא ילדה בעלת יוזמה ותושייה, שעל אף נוכחותו הזועמת של הנוטר, יודעת בפיקחותה וכחינה לצאת בכבוד מכל מצב:

בן-ישי הוציא מצקלונו ככר לחם, פרס ממנה, נתן לה ואמר: — הרי לך, גנבת ערומה. לא רק את ענבי גנבת, אלא גם את כלבי... הילדה הושיטה ידה הרועדת, כי פחדה שלא לקחת את הלחם. כל זמן שבן-ישי עמד אצלה לא ההינה לאכול, אלא פררה באצבעותיה פרוורים קטנים ותשפכם אל פיה בהעברת יד על חטמה, כאילו צריכה היא לנגבו ותו לא מדי.¹⁰⁸

סעידה מציעה פוטנציאל חדש לדמותה של אשה-תימנייה: לא עוד אשה פאסיבית ומשלימה עם גורלה, אלא זו היודעת לכלכל את מעשיה בצורה עצמאית ואמיצה.¹⁰⁹ בהופעתה של סעידה ב'הפיס', כמו כמה דמויות אחרות של תימנים שלא ככולן רגנז כאן, ניכרים כבר ראשיתם של שינויים — יחד עם כל הנוקשות שבהם — הן בגישתו האמצעית של הסופר האשכנזי אל גיבורו התימני, והן בתדמיתו הארץ-ישראלית של התימני בעיני הסופר האמור; שינויים שיש לראות בהם פונקציה של שיתוף החיים היישוביים ההולכים ונרקמים כאן.

108 השווה, למשל, את מחזהו של רוד שמעונוביץ 'לילה בכרם' (תורע"א) עם שתי האידיליות שלו: 'היורה' (תורפ"ג) ו'לקט' (תורפ"ד).

109 עצמאות ואומץ-לב ניכרים גם במרים התימנייה במחזה 'רחלה' מאת משה סמילנסקי (כתבי מ' סמילנסקי, ד, עמ' 155-192). המחזה נכתב בשנת תרצ"ג, ועל-כן לא נדון בו כאן כפירוט (ראה הערה 80 לעיל). אף כי דמותה של מרים יש בה עניין רב לנושא דיונו.